

एवं काले याति भग्नारिरक्षो

दीव्यञ्चेतोवाधितुङ्गाधिजन्मा ।

भौमदेष्टो भूमिपालं यथाचे

दायादस्य प्रेषणं धर्मयोनेः ॥ ७६ ॥

तादृशो ज्वलनः साक्षात्क्षानलस्रोत भाव्यं सम्पादनोद्यं भवम् अनुमेने एते हि विषमदानादिभिर्न यताः, इदानीं साक्षात्तमं यद्वं कृत्वा तत्र प्रविश्य वञ्चिता विनाशयितव्या इति निश्चितवानित्यर्थः, रसप्रसङ्गैर्वास्तुकिरसिद्धिद्वारास्तभोजनै-
रपराजितानां पराभवितुमशक्तानामिति वा । दुर्योधनः किल जलश्रीङ्गा-
वधायै सुविधं मोक्ष्यं भौमायादात् तद्वृत्ता विमर्शं तं नयां प्राविष्यत् ततश्च
तद्वचसी मोक्षो नाशलोकां प्रविष्टः तत्र च संपेदैश्चनत् विपराधायिन शत्रु-
ज्जीवितः सर्पाणां कट्वन् कृतवान् ततश्च तैर्विश्रापितो वास्तुकिः सर्वं श्लाघा
परितुङ्ग भौमं रसं पाययामास येन सोऽतिवृत्तवान् अभूषति भारती वासां ।
“रसः स्वादे जले योयं शृङ्गारादो विधे द्रवे” इति, “हृदिजितः खलसर्पयोः”
इति च धर्मशब्दः ॥ ७५ ॥

एवमिति । एवमित्यं काले याति शक्नोति सति गाधिजन्मा विद्वान्निष्ठः
भूमिपालं दृष्ट्वा यं धर्मयोनिर्योत्पादकस्य दायादस्य सुतस्य रामस्य प्रेषणं
यत्परत्वायं तपोवने प्रेषणं यथाचे प्राप्नुयामास, किं कर्तुमित्याह रक्षोवञ्चविषा-
तकं राक्षसं तादृकादिकं वाधितुं पोषयितुं विनाशयितुमिति यावत्,
किञ्च तं रक्षः भग्नारि भग्नः शरयो यतस्तत् प्रतिलक्षयित्यर्थः तथा दीव्यत्
निर्मयत्वात् कौतुक् सोन्महादमित्यर्थः, तादृशं चेतो यस्य तत्, गाधिकञ्चा
किञ्चूतः भौमानां भयङ्कराणां राक्षसादीनां ज्ञेयो शत्रुः । रक्ष इति आत्मा-
वधायैद्वेष्यजनम् ।

यस्य भौमं इकोदरं हेतोति भौमदेष्टो दुर्योधनः भूमिपालं इतराहं
धर्मयोनिर्योत्पादकस्य तादृशस्य धर्मसुतस्य दायादस्य ज्ञातियुधिष्ठिरस्य प्रेषणं
वारणावते प्रेषणं यथाचे इत्युचिष्ठिरादयोवारणावते याच्यति इतराहं
प्राप्नुयामासित्यर्थः, अथ धर्मयोनिर्युधिष्ठिरस्य दायात् अपिप्राप्तात् प्रेषणं
प्रेषणं यथाचे इति वा, किञ्च तः भग्नः विपटिता शरीरां पाक्षवानां रक्षा

तद्वाक्यान्ते दत्तकर्त्तानुमोदः

पुत्रप्रीत्या धातकृच्छ्रः कुमारम् ।

धर्मात्मानं प्रेषयामास दूरं

विश्वामित्रप्रीतये भूमिपालः ॥ ७७ ॥

मात्रा समं सावरजः स राज्ञा

प्रस्थापितो धाम तपोधनानाम् ।

रक्ष्यं येन सः, तथा दीव्यसेतः सुनिर्गतं मनस्तदावते इति दीव्यसेतोवाचो
तद्वाक्योपस्तुतः प्रसन्नतर आधिर्मानसव्यथा तस्य जगत्पत्तिर्यत् सः । उभय-
त्रापि भूमिपालमिति गोचं कर्म । “दायादौ हृतवान्वचो” इत्यमरः । शालिनो
हस्तमिदम् । “शास्त्रिन्युक्ता मतो तयो गोऽश्विलोकैः” इति सूत्रेणात् ॥७६॥

तदिति । भूमिपालोदशरघः विश्वामित्रस्य मुनेः प्रीतये धर्मात्मानं
आवाहयैत्यर्थं कुमारं रामं दूरं दूरदेशं तपोवनं प्रेषयामास, किन्तूतः तद्वा-
क्यान्ते तस्य मुनेर्वाक्यावसाने पुत्रप्रीत्या पुत्रसेवपरवशतया जातं कृच्छ्रं
वियोजयद्दुःखं यथा तादृशः सर्वत्र प्रापमयात् दत्तः कर्त्तव्योर्मुनेः श्रवणवैजनु-
मोदः पुत्रं प्रेषयित्वा प्रीतिवाक्यजनितदुःखो येन सः सेवाधिक्याद्वाकुलोऽपि
प्रापमयात् रामं प्रेषयामासेत्यर्थः ।

यस्य भूमिपालोदतरादृः विश्वेयामित्राणां सर्वेषां श्रद्धान् अथवा
विश्वेयान् अथवा दुर्व्योधनादयस्तेषां प्रीतये धर्मात्मानं धर्मजं कुमारं युधिष्ठिरं
दूरम् अर्थात् रचितलाभादृष्टं वारणावते प्रेषयामास किन्तूतः तस्य दुर्व्यो-
धनस्य वाक्यान्ते दत्तः कर्त्तव्यं राधेयेन अनुमोदो हर्षो यस्य सः कर्त्तव्यं प्रोक्षा-
दित इत्यर्थः, अतएव पुत्रप्रीत्या दुर्व्योधनादीनां सेवावैजनेन अजातं कृच्छ्रं
धातुमुत्तविधीग-जनितदुःखं यथा सः दत्तकर्त्तानुमोदश्चतुर्भ्यत्रापि व्यधिकर-
णमुपेक्षितः । “कर्तुः पृथग्व्यवसृते सूरसालो मुतावपि” इति मेदिनी ।
पुत्रीत्वं हस्तम् ॥ ७७ ॥

यानेति । स रामः तपोधनानां मुनीनां धाम इत्यर्थं आनान्तरम्
अयोध्यातोभिवक्तव्यं प्रत्यक्षे प्रकृतवान्, किन्तूतः मात्रा समं कौशल्यस्य

स्थानान्तरं विविधतां रक्षेधु
 समर्थकोदण्डधरः प्रतस्थे ॥ ७८ ॥
 परिकल्पितकामदेहदाहं
 विषयं प्राप्य सवा रणावतंसः ।
 अविशङ्कमुवास तत्र भास्वद्
 द्युतिलाक्षाभवने प्रदोषरुहः ॥ ७९ ॥

सहितेन रात्रौ दृश्येन प्रस्थापितः गन्तुं प्रेरितः, तथा सावरजः अवरजैव
 कनिष्ठेन लक्ष्मणेन सह वर्तमानः तथा विविधतां शून्यां रक्षेधु समर्थम्
 कामदेहं कोदण्डं धनुर्हरति धारयतीति तादृशः । भवेति प्रस्थापित
 इत्यस्य सा कर्म ।

पक्षे रात्रौ उत्तराष्ट्रेण प्रस्थापितः स युविष्ठिरः हस्तिनातः स्थानान्तरं
 वारणावतं प्रतस्थे, न केवलमेक एव प्रतस्थे किन्तु मातादिविरपोवाच
 किम्भूतः सावा सन् कुत्वा सहितः, तथा अवरजैर्भौमादिभिः सह वर्तमानः,
 तथा तपोधनानां स्वातकवाप्त्यारणां धाम प्रतिपालकत्वादाययः, प्रस्थापने
 क्षेत्तुगर्भविशेषयुक्त्यमात्रं पुनः किम्भूतः रणेण समर्थकः शूलं पीडयितुं शक्त-
 इत्यर्थः तथा विविधतां द्रव्यधनादीनां दण्डधरः बलवन्तां दण्डकर्ता । समर्थ-
 क इति स्वार्थे कः ॥ ७८ ॥

परीति । वा शब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये स वा स च रामः प्रदीपैव स्वार्थ-
 काक्षीपकित्वा बहः रुद्रगमनः सन् परिकल्पितोमहादेवेन अनितः कामस्य
 कन्दर्पस्य देहस्य दाहोद्यमं तादृशं विषयं गङ्गासरयूसङ्गमसन्निधौ कामतपो-
 धनरूपम् अङ्गदेशं प्राप्य तत्र भास्वतः सार्धकालीनसूर्यस्य युत्वा शोधित-
 किरणैर्वाक्षामं साक्षात्प्रदीप्तितायमानं यत्नं तस्मिन् अविशङ्कं निर्भयं यत्ना
 तथा उवास, किम्भूतः रणावतंसः समरनिपुणः । कल्पविघ्ने चक्षुर्देहे
 ममवता शिवेन कामोदयः । तथा हि वाक्योक्तौ चालकाख्ये । “कल्प्यो-
 मूर्तिमानासीत् कामरत्नयुक्ते हृद्यैः । तद्वत्त्वमिह व्यासं नियतेन समाहितम् ।
 कृतोदात्तस्य देहेन शङ्कान् समकृत्यम् । प्रशमनात् हर्षोदात्तस्य मन्त्राजना ।

उपनतजनकृपश्लाघ्यमार्गे च तस्मिन्
 विदुरवचनमारादाप्रभावेन शृण्वन् ।
 अनयदपि कियन्तं कार्यमालोक्य कालं
 प्रकटितगुरुभक्तिः सानुजो राजसुनुः ॥८०॥

अथवा तस्य कष्टेन चक्षुषा रघुनन्दन । अश्रोर्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि
 हुर्मतेः । तत्र गार्त हतं तस्य निर्दग्धस्य महात्मना । अश्रुरीरः छतः कासः
 प्रीडाह्वेवैश्वर्येण ह । अनय इति विख्यातस्तदा प्रकृति राजव । सचाक्षुषिण्यः
 श्रीमान् यत्राहं स सुनीपहं इति विज्ञानिन्नयाः ॥

पक्षे स युधिष्ठिरः परिकल्पितोदयोधनादिभिराकाङ्क्षितः कामेनेकदा
 पाण्डवानां देशद्वाराद्यत्र तादृशं सवारणावतं वारणावतनामकनगरीवहितं
 विषयं देशं प्राप्य तत्र भास्वतो देदोषमाना द्युतिः कान्तियेव तादृशं यत्
 साक्षात्पर्वणं जगद्वत् तस्मिन् विमता श्रद्धा यत्र क्रियायां तद्विशेषं न विशङ्कन्
 कविशङ्कं यथा तथा उवास विदुरवचनेन प्रलुप्येहितमानात् सशङ्कमुवासीत्कविः
 किञ्चूतः प्रहोत्रैः प्रकटद्वयस्यगालिभिः दुर्योधनानुचरैः पुरीचनान्दिनीकृतः
 आकृतः । कामस्य राज्यप्राप्त्यभिज्ञापस्य देशस्य च दाहो यमेति वा, परि-
 कल्पितेत्यत्र परिकल्पितेति पाठे रामायणपक्षे परमतिशयेनेति भारतपक्षे
 परेषु प्रलुप्येति । “देशविषयो तूपवर्त्तनम्” इत्यमरः । वैतालिकनेदं चौर-
 च्छन्दसिकं इत्यम् । “वधुषमेष्टो समे कलाक्षासु समे सुनीं निरन्तराः ।
 नममान पराश्रिता कला वैतालीकेऽन्ते रहो गुरुः । तन्मैवास्तेऽपिमे गुरो
 आक्षोपकन्दसिकं कवीन्द्रवचम्” इति लक्षणात् ॥ ७६ ॥

उपनवेति । अकारोऽपिच पूर्वापेक्षया समुपये साशुचः सलक्ष्मणो
 राजसुनुः रामः आप्रभावेन प्रत्ययित्वशानेन विदुरस्य पण्डितस्य विज्ञाप्तिस्तत्र
 वचनं इत्येवायं ज्ञोयतामित्येवकथं शृण्वन् सन् तस्मिन्ननङ्गतपोषे कार्यं
 साधनव्यावृत्तपम् आलोक्य पराश्रित्य सायंसन्ध्यासर्वमित्यर्थः आरात् विज्ञा-
 पितस्तत्र सर्वपि कियन्तं कासम् अनयत् एकां रात्रिं नमयामासीत्यर्थः किञ्चूतः
 प्रकटिता प्रकाशिता गुरो विज्ञानिर्भ भक्तिर्धेन सः तस्मिन्, किञ्चूते उपनता-

स्वयमेधितच्चिबभानुहेति-

स्फुरितां तां वसतिं विहाय भूयः ।

सवनान्तरमुद्यतारिभौमः

स्वगुरुद्वृतधुरन्धरः प्रपेदे ॥ ८१ ॥

क्षनोपस्थिता ये जना मुनयस्तैः कृतः कृतः श्लाघ्यः प्रशंसनोद्यो मार्गो वर्त्त यत्
तत्तथा तस्मिन् ।

पक्षे सानुजोभीमादिमहितीराजसूनुयुधिष्ठिरः आगत्य समीपे विदुरस्य
कोरवमस्तिगोवचनं “राजानं बोधयामास विदुरो क्षेत्रभाषया” इत्याशास्त्रिं
लाक्षागृहे तस्मिन् भावधानतया वस्तव्यमित्यादिरूपम् आश्रमावेन श्रवणम्
सन् भविष्यत् किमपि कार्यंमालोक्ष्य तस्मिन् लाक्षागृहे कियत्सं काशप्रमयत्
किम्भूतः प्रकटिता वद्धिः प्रकाशिता गुरो हृतराष्ट्रे मत्तिर्यन सः, तस्मिन्
किम्भूते उपनतः उपस्थितो यो जनः विदुरप्रेरितः खनकः तेन ज्ञप्तिरचितः
श्लाघ्यः प्रशस्तीमार्गोभूमध्यवन्मे यत् तस्मिन् । “विदुरोनागरे चौरैः कोरवाकाश
मन्त्रिणि” इति विश्वः । मालिनीमुत्तमम् ॥ ८० ॥

स्वयमिति । स रामः स्वयमेधित उद्वितीयश्चित्तमानुः सूर्य्यस्तस्य हेतिसो-
जलदा स्फुरितां प्रकाशितां ताम् अनङ्गवनरूपां वसतिं स्थानं विहाय परि-
त्यज्य भूयः पुनर्वेमान्तरं ततोऽन्यद्वनं प्रपेदे प्राप्तवान् सूर्य्यो उद्विते वनान्तरं
जगामेत्यर्थः, यथा तां वसतिं रात्रिं विहाय गमयित्वा, किम्भूतां स्वयमित्यादि
सूर्य्योदयात् किञ्चिज्जातप्रकाशमित्यर्थः । किम्भूतः उद्यता संग्रामे लवुक्ता
ये शरयस्तैर्जा मोमो भयङ्करः तथा स्वगुरुद्वृतधुरन्धरमुद्यताम् उपस्थितां धुरं
मारं धरति धारयतीति तादृशः ।

पक्षे स बलवत्त्वेन प्रसिद्धोभीमः स्वगुरोयुधिष्ठिरस्य उग्रताम् उत्पत्तां धुरं
गमनाश्रितान् कुन्त्यादीन् गृहीत्वा शीघ्रं गच्छेत्यादिरूपं युधिष्ठिरैवार्पितं
भारमित्यर्थः धरति निवैद्यतीति तादृशः सन् भूयोऽतिशयेन स्वयमेधितोद्विं
गतचित्तमानुः पुरोचनदत्तोऽग्निस्तस्य हेत्या श्रितया स्फुरितां प्रज्वलितां वसतिं
लाक्षागृहं विहाय शीघ्रं परित्यज्य खनकनिर्मितविवरकर्मणा वनान्तरं वनमध्यं
प्रपेदे जगाम, किम्भूतं वनान्तरम् उद्यतोऽरिर्हिंदिन्द्रराक्षसोयत् तादृशम् ।

विखट्वा गङ्गां व्रजतः सुदूर-
 मन्वानदेहस्य बलानुभावात् ।
 तस्यायतः सुन्दरतोऽज्ज्वलाङ्गी
 निशाचरौ प्रादुरभून्मदान्धा ॥ ८२ ॥
 स्ववेगचक्रितोज्ज्वलत्खगं सृगाहिडिम्बावली
 निरन्तरतरोदरौ कृतककर्मदक्षा क्षणात् ।
 निरीक्ष्य नृपनन्दनं सुखरक्षौशिके कानने
 दशान्तरमुपागमत् किमपि कामचारोद्धरम् ॥ ८३ ॥

“विज्वाणः पुमान् वैश्वानरे पादस्करेऽपि च” इति मेदिनी । “क्षितिः
 आह्लादधे प्लावे क्षितिकरणितेजसि” इति विश्वः । वसतो रात्रिवेष्टनोविति
 च । पूर्वीकं वक्तुम् ॥ ८१ ॥

विखट्वाति । गङ्गां विखट्वा उत्तोर्यं सुदूरं व्रजतोगच्छतस्तस्य रामस्य
 व्रजतीनिशाचरौ : ताडुकाभिधानां राज्ञसौ प्रादुरभूत् आत्मानं दर्शया-
 मास, तस्य किम्बतस्य बला विश्वामित्रेण दत्ता रक्षोघ्नो विद्या तस्या
 अनुभावात् सामर्थ्यात् अस्मानो देशीयस्य स तथा तस्य, निशाचरौ किम्बूता
 सुन्दे सुन्दमानकेऽसुरे रता अनुरक्ता तथा उज्ज्वलम् उत्कया ऊर्ध्वं ज्वलत्
 चक्रं यस्याः सा मुखेनीत्कान्यागं कुर्वतीत्यर्थः तथा मदेन मन्तया गर्वेश वा
 अन्धा विवेकशून्या ।

पक्षे बलानुभावात् सामर्थ्यातिशयात् अस्मान्देहस्य तस्य भौमस्याजतः
 मदान्धा कामोच्छता निशाचरौ हिडिम्बानाक्षौ राज्ञसौ प्रादुरभूत् किम्बूता
 सुन्दरतवा सोदर्येण उज्ज्वलमङ्गं यस्याः सा, अन्यत् समानम् ॥ ८२ ॥

क्षतिरिति । सुखरोविनाशयैनामिति वारंवारकथनात् वाचाक्षः कोञ्चि-
 की विह्वानिभो यम तादृशे कानने नृपनन्दनं रामं निरीक्ष्य ताडुका काम-
 चारीच सुमित्पु यमेश्वररथेन उद्धरम् उत्कर्षं किमपि दशान्तरम् यदवस्था-
 कायम् यदाकारम् यदाविशेषाङ्गेन उपागमत् प्राप्नवती किम्बूता खरेष्वेव

विषमेषुप्रहारार्त्तां तां कृत्वा पततोद्भूतम् ।

स हिङ्गिम्बस्य शकलैरपुष्पात् पिशिताग्निः ॥८४॥

चकिताकक्षाः भूतएव उच्चलन्तः पलायमाना वै खलनाः पश्चिमीयनाहरिणादृश
अद्वयः सर्पाश्च तेषां हिङ्गावली मवध्नयो यतः सा तथा निरन्तरतरम् अति-
शयेनावधिगुण्यम् अतिदोषमित्यर्थः परिधानशून्यं वा उद्वरं यस्याः सा तथा
कृतककर्णैश्च कपटकायं दृष्ट्वा निपुणा । “हिङ्गोभवध्नावली” इति
“अन्तरभवजाशावधिपरिधानान्तहिमेदतादर्थ्यं” इति च मेदिनी ।

पक्षे हिङ्गिम्बा नाम निशाचरी मुखराः कौशिकाः वेषका यत् तादृशे कामने
ज्वाहरीत् नृपमन्दनं भीमं निरोच्य कामधारीया मदनीन्द्रेकेन उद्वरमुद्भूतं
किनपि वल्लभशक्यं दृष्टान्तरं विकारम् उपागमत् किम्भूता खवेनेन चकिताः
भूतएव उच्चलन्तः खगालगाश्च यत्तादृशी तथा बलीभिस्त्रिवलीनिर्निरन्तरतरेण
अतिशयेन व्याप्तम् उद्वरं यस्यास्तादृशी तथा कृतककर्णदृष्ट्वा कृतिककर्णनिपुणा ।
“कौशिकोनकुले व्यालशशि गुणानुग्रहकयोः । कौशिकोत्कवीर्य आशिक्षा-
मित्रमुनावपि” इति मेदिनी । पृष्ठावृत्तमिदम् । “जसो जलयज्ञावसुप्रपद्य-
तिष्ठ पृष्ठी गुरुः” इति लक्षणात् ॥ ८३ ॥

विषमेष्विति : स रामः दुर्तं शोधं विश्वामित्रवचनानन्तरमेवेत्यर्थः तां
ताडुकां विषमो दुःसहो य इषुर्वाणस्तस्य प्रहारेण पातनेन भार्तां योद्धतां
कृत्वा हिङ्गस्य तस्या विपाटितादुदराभिः स्रगस्य कालखण्डस्य शकलैः खलैः
कृत्वा पिशिताग्निनीमांसाग्निः पततः पश्चिमीयनाहीन् च निशितम्
अपुष्पात् पुषीष पततो निःसरतो हिङ्गस्येति वा । “हिङ्गः खात् कालखण्डो”
इति कोषः ।

पक्षे स भीमः तां हिङ्गिम्बां राक्षसीं विषमेषुः कामस्य प्रहारेणार्त्तां
कृत्वा खलौन्दर्यदर्शनया उद्धीपितमदनां कृत्वा द्रुतमापततक्षणादिनां अग्निनी
तद्वत् कौचवशाद्देगादागच्छतो हिङ्गस्य हिङ्गिम्बायादृशवर्तिनस्य शकलै-
र्युक्तेन विनाशितस्य तस्य देहखलैः कृत्वा पिशिताग्निनीयशरीरं अपुष्पात्
पिशिताग्निनी राक्षसस्य हिङ्गस्य च हिङ्गस्य शकलैः कृत्वा पततः पश्चिमीय-
पुष्पादिति वा भीमी हिङ्गिम्बं जघामेति भावः । “अतत्पुष्परवाक्यम्” इति
“अजितं शकलखलैः वा” इति भावरः ॥ ८४ ॥

प्रतीपदर्शिनौ सैषा विचारास्य वत् पथि ।

ततो गुरुगिरा तस्या जीवितेशो बभूव सः ॥८५॥

वचनमात्मगुरोरनुतिष्ठता

ऋपमुतेन समेत्य निशाचरौ ।

अनुपतपिशिताग्निघटोत्कचा

समययुक्तमपायमवाप सा ॥ ८६ ॥

प्रतीपेति । सैषा ताडुका यस्या रामस्य पथि वर्त्तमानं यद्यप्यात् प्रतीप-
दर्शिनौ प्रतिकूलमाचरन्तौ सती विचचार बभूव ततोऽेतौगुरुर्विश्वामित्रस्य
गिरा वचसा स रामस्तस्यान्ताडुकाया जीवितेशो यनो बभूव प्रतिकूलप्रवर्त्तिनी
तां विश्वामित्रस्यानुमत्या जघानित्यर्थः एतेन “अथध्याय्य स्त्रियं प्रावृत्तिर्यग्योनि-
गतमपि” इत्यादिस्मरणात् कथं रामः स्त्रियं ताडुकां हतवानिति तस्य जवाप-
वादः परिहृतः तस्या आततायित्वेन बधार्हत्वात् गुरुवचनस्यावधानमुद्दे-
त्याह ।

पथे सैषा प्रतीपदर्शिनौ स्त्री हिङ्गिम्बेत्यर्थः यद्यप्यात् यस्या भीमस्य पथि
पञ्चवर्त्तमानं विचचार वारितापि भीममनुजगामेत्यर्थः ततो शैतीगुरोः कुन्त्या
सुचिष्ठिरस्य च गिरा स भीमस्तस्या नितान्तमनुवक्तृत्वेन जाताया हिङ्गिम्बाया
जीवितेशः स्वामी बभूव हिङ्गिम्बां परिकीर्तयानित्यर्थः । “प्रतीपदर्शिनौवामा”
इत्यमरः । “जीवितेशो यमे पुंसि लिप् स्याज्जीवितेश्वरे” इति मेदिनी ॥८५॥

वचनमिति । सा निशाचरौ राघवौ ताडुका आत्मगुरोर्विश्वामित्रस्य
वचनमनुतिष्ठता याज्यता ऋपमुतेन रामेय सञ्च समेत्य मिश्रित्वा समययुक्तं
काण्डप्रसूतम् अपायं वरजम् अवाप समययुक्तमिति रामरूपिणः काण्डादिव
मरम् प्राप्तं न तु सर्वभूतहितेषां रामलाममधीदित्यर्थः “काण्डः पथति भूतानि
काण्डः संहरति प्रजा” इत्यादिस्मरणात् । सा कीदृशी अनुपतन्ती अन्धा-
नयन्ती पिशिताग्निघाता मीनभोजनशीलाया गृध्रादीनां घटा समूहो यां सा
तथा जगताः कथाः केना यस्याः सा रक्षसां स्वभावान्नुद्दिशन्त्यात् ।

पथे सा निशाचरौ हिङ्गिम्बा आत्मगुरोः कुन्त्या सुचिष्ठिरस्य च वचन-

महामुनेः प्राप्तवत्सलोचनं

नरेन्द्रसूनोरथ धर्मजन्मनः ।

स्वभावनमस्य परा शरोद्धव-

प्रसादलाभेन बभूव निर्वृतिः ॥ ८७ ॥

तेनैवैकेन गुरुणा स निर्वृत्तप्रयोजनः ।

एकचक्राहितगतिर्भास्वानिव तदा बभौ ॥ ८८ ॥

अनुतिष्ठता वृषसूतेन भीमेन सच समेत्य दाम्पत्येन सङ्गम्य वृषपतन् उदरा-
निःसरन् पिप्रिताशौ मांसभक्षकशोको घटोत्कचसहामकः पुनो यथाज्ञाह्वी
सती प्रसूतघटोत्कचनामकपुत्रा सतोत्पद्यः समययुक्तं वदाहं कारिणानि
तदाभक्तव्यमित्येवं व्यवस्था समयस्तयुक्तम् अपायं विप्रेषम् अवाप जीमं प्रति
प्राप्य कियन्तं कालं तेन सच रम्यकाननपर्वतादौ विस्तृत्य घटोत्कचनामकं
पुत्रञ्च प्रसूय निवृत्तव्यवस्थापूर्वकं वियोगं प्राप्तवतीत्यर्थः । इतचित्तवृत्तिं
वृत्तं “इतचित्तवृत्तिमाह नभो भरो” इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

महामुनेरिति । अथ तादृकावधानम् । महामुनेर्विश्वामित्रस्य तपोवनं
प्राप्तवती नरेन्द्रसूनी रामस्य शराणां वायानाम् उद्धवः प्राप्तिर्यस्यात् तादृशी यः
प्रसादलाभेन लाभेन परा श्रेष्ठः निर्वृतिः सन्तोषो बभूव तादृकावधसन्तोषिता-
दिज्ञानिनात् पुनरपि रघोन्नान् धरान् लब्ध्वा रामोदिततरां सुखी बभूवेत्यर्थः
किन्तुतस्य धर्मजन्मनः धर्मोत्पादकस्य तथा स्वभावेन नमस्य विनीतस्य ।

पक्षे अथानन्तरं महामुनेः ज्ञानिहोत्रस्य तपोवनं प्राप्तवती धर्मजन्मनीयवर्णी-
त्यस्य स्वभावनमस्य नरेन्द्रसूनोर्युधिष्ठिरस्य पराशरीश्वरीयासस्य प्रसाद-
लाभेन निर्वृतिर्बभूव ज्ञानिहोत्रानमे व्याससन्दर्शनं जातमिति भावः । यज्ञस्य-
विषयं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

तमेति । स रामस्तदा तस्मिन् समये एकेनावितीयेन शनैश्च
विश्वामित्रेणैव गुरुणा निवृत्तं सन्नादितम् अश्वत्थिवाक्यं प्रयोजनं कार्त्त-
यक तादृशः तन् भास्वान् सूर्यं यव बभौ द्युमी सूर्य्यवदतितीजसी जात
पुण्यैः । किन्तुतः एकं पुण्यं यजनं वाहं निवृत्तित्यर्थः तत्र साक्षिता विज्ञा-

तस्मिन् प्रदेशे नृपसूनुसङ्गात्
 सनाथभावं सहसा प्रपन्ने ।
 क्रतुक्रियासक्तधियां मुनीनां
 रक्षोनिमित्तं भयमुद्दिदौपे ॥ ८६ ॥

रक्षोहितद्विजायस्तदृष्टिमात्राभिनोदितः ।

मरुदानन्दनो यत्रमातस्यौ नृपनन्दनः ॥ ८७ ॥

मित्रेण निश्चिता गतिर्गमनं यच्च सः इतः परं रामं सीतास्वयम्बरं मिथिलां
 गमयिष्यामीति विद्याभिलोनिश्चितवानिति भावः । आस्थानपि एकचक्राक्षित-
 गतिः एकचक्रवृत्तवर्धनं गमनवान् भवति । “चक्रः कोके पुमान् लोचं
 प्रथि सैन्धवपाङ्कयोः । राष्ट्रं दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरवाक्ययोः” इति मेदिनी ।

पक्षे स युधिष्ठिरक्षदा एकचक्रे एकचक्रनामकनगरे आक्षितगतिः कृत-
 मन्त्रः सन् प्रास्थानिव बभौ, किम्भूतः एकेन तेनैव गुरुणा व्यासेन निर्घृतं
 निर्दिष्टं कथितमित्यर्थः प्रयोजनं पाञ्चालदेशे द्रोणदोषग्रन्थरोमविष्णुति
 भवद्विज्ञात गन्तव्यमित्यादिरूपं यस्य सः । उपमेयं शोती ॥ ८८ ॥

तस्मिन् प्रदेशे विद्याभिलतपोवनभूयो नृपसूनुसङ्गात् राम-
 सन्ध्यात् सनाथभावं नाद्यसङ्गतत्वं प्रपन्ने प्राप्ते सति क्रतुक्रियायां यज्ञकर्मणि
 वासुता धौर्मतिर्येषां तादृशानां मुनीनां रक्षोनिमित्तं राजसचन्यं भयं सहसा
 उद्दिदौपे जातं तादृकाविनाशात् जातमेषां राजसाः पुनरपि मुनीनां
 कर्तव्यं विद्यातवितुनादव्यवन्त इत्यर्थः ।

पक्षे तस्मिन् एकचक्राख्ये प्रदेशे नृपसूनुसङ्गात् युधिष्ठिरसन्ध्यात् सनाथ-
 भावं प्रपन्ने सति मुनीनां रक्षोनिमित्तं वकराक्षसजन्मं भयम् उद्दिदौपे, अन्यत्
 सप्तमम् ॥ ८९ ॥

रक्ष इति । मरुतीदेवानानन्दयति यज्ञदुष्टोराक्षसान् विनाशं सन्तोष-
 यतीति मरुदानन्दनो नृपनन्दनो रामः राजसचन्यार्थं यज्ञम् उपयमम् आतस्यो
 कृतवान्, किम्भूतः रक्षसाम् अक्षिता वेष्टारो ये द्विजा अक्षितजस्योरावस्ता
 रामं प्रति प्रक्षिता वा इष्टव्यज्ञं वि तस्मात्तच्च भयाकुलत्वात्तु वपसा अग्निमी-
 क्षितः प्रेरितः ।

मारोचेष्टमनिष्टकारिचमसौ सिद्धाश्रमस्थासिनां
विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्तां गुरोराज्ञया ।
सद्यः सानुचरं निशाचरपतिं भीमः सुबाहुं रणे
दोर्वीर्य्यैश्च जघान वीरपदवीमारुह्य घोराम्बुजम् ॥८१॥

भूचरद्विजगताश्रमं द्विधं

खेचरद्विजगताश्रमं तदा ।

यस्य भयदानन्दनो वयमन्तनाभौषः रचनो बकक दितकाङ्क्षितमोक्षमस्तु
पथो यो द्विगोत्रास्तस्यैव चावस्था कारुण्यात् प्रचिन्ना दृष्टिर्यस्य किञ्चाभा
तथा तथा माला कुन्वा अभिनोदितः प्रेरितः सन् बकक विनाशाय
यज्जनातस्तौ राक्षसमण्डपौतं गच्छन् दृष्ट्वा सज्जातद्वया कुन्वा निवृत्ती-
भीमो बकराचमं विनाशयितुं भोक्ष्यसहितस्तद्गृहमगादित्यर्थः । “नचद्वे
ष्टमीरे ना यस्मिन्नेव नपुंसकम्” इति मेदिनी ॥ ८० ॥

मारोचेष्टमिति : अध्वरविधेर्यज्ञक्रियायाः गोप्ता रक्षिता यस्तौ राज्ञः
विप्राणाम् अभयार्थमभयदानाय गुरोर्विश्वासितस्य चाश्रया रणे युद्धे
दोर्वीर्य्यैश्च स्वबाहुबलैश्च मदस्तत्त्वज्ञात् सानुचरं सख्यैश्च सुबाहुं सुबा-
हुनामानं निशाचरपतिं रचस्येष्टं जघान, किञ्चूतः क्षमायतः ज्ञातमूर्त्तिरपि
वीरपदवीं वीरमार्गम् आरुह्य प्राप्य भीमः भयङ्करः, निशाचरपतिं किञ्चूतं
मारोचस्य मारोचनामकस्य राक्षसस्य दृष्टं भ्रातृत्वात् प्रियं तथा किञ्चाचमन्ता-
यिनां तपोवनवासिनां सुनौनामनिष्टकारिणम् अपकारकं तथा योरे भयङ्करौ
अम्बके चक्षुषौ यस्य स तथा तम् । “देवद्वीपस्तु लोचनम् अम्बकम्” इति
सुलक्षितम् ।

यस्य यस्तौ भीमो भीमसेनः गुरोः कुन्वा चाश्रया रणे घोरं भयानकं
वीरपदवीमारुह्य दोर्वीर्य्यैश्च बाहुबलैश्च नतु वाकाङ्क्षा यत्नं बकनामकं
विशाचरपतिं सखी जघान, किञ्चूतं मारो जलचयस्य चेटा यस्य स तथा
तं तथा सानुचरं परितस्तुचास्तु चरतीति सानुचरस्यं तथा सुबाहुं दोर्घभुजम्,
कन्वा भवानम् । “मारो चयज्ञां जनपथे” इति मेदिनी । मारुर्वाचिकोक्तिः
उक्तम् ॥ ८१ ॥

तं विधाय कुलमयजन्मनां

राघवसध्वकारोररघ सः ॥ ६२ ॥

द्विजराजगवोभिः स वर्धितश्रीर्नृपात्मजः ।

जगदानन्दयन् साक्षात् कामदेव इवावभौ ॥ ६३ ॥

इति राघवपाण्डवीये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ।

शृण्वेति । स रामः भुवि पृथिव्यां परम्येति शृण्वरा ये द्विजगणाः साक्षात्-
तत्प्राप्तान्नातीति तादृशं दिवं जन्तुं तं सुवाहुं खेचराः अन्वरीक्ष्यचारिणी ये
द्विजगणाः पथिनकाकोमामन्नं भक्ष्यं विधाय कृत्वा जगज्जन्मां साक्षात्कारां
कुलं समुप्यं ररघ रक्षितवान्, किन्भूतः राघवानां कथं नाशं करोतीति
तादृशः ।

यथेति । यथेति, कुलं वंशं, स भीमः, जन्मत् समानम् । “दन्तविप्राकाशना
द्विजा” इत्यमरः । रघोद्वताकुलसिद्धम् । “राघवराघि रघोद्वता कवी”
इति लघुशब्दात् ॥ ६२ ॥

द्विजेति । द्विजराजगवोभिर्मांसाद्यवेष्टानो यथनेर्वर्धिता श्रौर्यस्य तादृशः
स कृपात्मजी रामः पथि भीमश्च जन्मत् सुवनम् जगानन्दयन् राघवविवाहात्
अन्तोषयन् सन् साक्षात् कामदेव इव कन्दर्प इव आवभौ युष्मन्, कामदेवोऽपि
द्विजराजगवोभिस्तद्विकारयेर्वर्धितयोर्भवति जगज्जगानन्दयति अथ च कामदेव
एतद्गुण्यकारयिता कृपतिविशेषः कृपजानतया तस्याप्युल्लेखः कृतः शोऽपि
ब्राह्मणवचनेर्वर्धितश्रीर्जगज्जगानन्दयति, एवमुत्तरतापि सर्गाख्यां समाप्तौ श्रिष्टतवा
कामदेवस्येन तस्यैवोद्भूतं करिष्यति । द्विजराजगवोति “नौरतस्मिन्नुपि”
इति राजादित्यादृः, कृषित स इत्यत्र सन्निति पाठः सत्तु न सम्भवं यतिमङ्ग-
दीयात् । सपत्न्यं शोती ॥ ६३ ॥

इति महाभारतपाश्चात् श्रीमेरुचन्द्र-तर्कवादी-महाभारतविरचितायां

कपाटविपाटिकाव्यासायां राघवपाण्डवीयमहाकाव्यटीकायां

प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

नृपेव कन्यां जनकेन दत्तिता-
मयोनिजां सम्भयितुं स्वयम्बरे ।
द्विप्रकर्षेण स धर्मनन्दनः
सहानुजसां भुवमप्यनीयत ॥ १ ॥

अथ सौताद्रौपयोर्विषाहं वर्णयितुं द्वितीयसर्गमारभते

नृपेवेति । जनकेन जनकनाम्ना नृपेव स्वयम्बरे दत्तितां दानुजिह्वाम्
अयोनिजां भूवेददूतां कन्यां सौताग्रामसौ सम्भयितुं प्रापयितुं द्विप्रकर्षेण
सत्कृष्टता यथा स तथा तेन विद्वान्मित्रेणैव सः सहानुजो लक्ष्मणेव सञ्चितौ
धर्मनन्दनो रामः तां तद्दीयां जनकसन्धन्विनीं सुवसधि निखिलानपि
अनीयत प्रापितः, ॥ केवलं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं स्वाग्रामं नीतः किन्तु सौतां
साहयितुं मिथिलामपि नीत इत्यपेरधः, सौतास्वयम्बरं जनकेन निमग्नितौ
विद्वान्मित्रसां रामाव दापयितुं रामलक्ष्मणाभ्यां सप्त मिथिलां गतवान्
इत्यर्थः । धर्मनन्दन इति धर्मं नन्दयति धनेदृशं रक्षसां विनाशार्थवतीति
सः, यथा धर्मेण धर्मसंस्थापनेन मुनीन् नन्दयतीति तादृशः ।

एषे जनकेन कन्यायाः पिता द्रुपदेन स्वयम्बरे दत्तिताम् अयोनिजां
यज्ञवेदिसदूतां कन्यां द्रौपदीं सम्भयितुं द्विप्रकर्षेण आरुत सहानुजौ
भौमार्जुनाद्विद्वितः स धर्मनन्दनो धर्मात्मनो युधिष्ठिरसां द्रुपदसन्धन्विनीं
भुवं पञ्चाक्षरैश्च अपि निखिलमनीयत व्यासवचनान् द्रौपदोक्तयम्बरे पञ्चाक्ष-
रैर्भगवानिवाच सः । "जनकः पितृभूमुजोः" इति वेदिनो । सर्वज्ञविश्वं
इत्यम् ॥ १ ॥

मार्गेष्वघो दीर्घतमः सुतस्य

कलत्रकसप्रतिमोच्चयेन ।

चङ्कारवर्षस्य जितात्मनोऽसौ

चङ्कार तोषं नरदेवजन्मा ॥ २ ॥

सार्धं द्विजैः संततधास्मि जिज्ञा-

वुपेयुषि ख्यातककुत्स्थवर्षे ।

मार्गेष्विति । अघो जननम् असौ नरदेवजन्मा राज्ञः मार्गेषु पक्षिषु दीर्घतमा मुनिविशेषस्य सुतस्य गीतस्य कलत्रकसप्रतिमोच्चयेन कलत्रं पत्नी चङ्करोत्यर्थः तस्य यत् कलत्रं पामात्यभावेनावस्थानरूपं कर्तुं तस्य प्रतिमोच्चयेन मोचयेन तोषं हर्षं चकार, चङ्करोति श्रापसुक्तं कृत्वा गीतं सन्तोषयऽमासेत्यर्थः । किञ्च तस्य चङ्कारवर्षस्य ठीकस्मिन्नात् ज्येष्ठचङ्कार-प्रतिमरूपस्य, तथा जितात्मनः जितेन्द्रियस्य ।

एषे असौ नरदेवजन्मा अर्जुनः दीर्घतमःसु दीर्घाणि विविधानि तस्मांसि चङ्कारा यत्र तादृशेषु मार्गेषु गङ्गासमीपवर्त्मसु जित आम्नेशास्त्रेणाधीनोक्त आत्मा अर्जुनः यस्य तादृशस्य तस्यातिप्रसिद्धस्य चङ्कारवर्षस्य चङ्कारवर्षनाम कस्य चित्ररथापरनामकगन्धर्वस्य कलत्रात् तत्पत्नीकृतविनयाहेतोः कृत्वा चङ्कपात् कष्टात् यत् प्रतिमोच्चं तेन तोषं चकार । अयमर्थः राज्ञो गङ्गा-समीपे चङ्कनसु पामात्येषु स्त्रीभिः सार्धं कोपिता चङ्कारवर्षगन्धर्वैश्च तिरस्कृत्याच्युतं प्रति वाक्यः प्रसिद्धः, अर्जुनस्तु उच्यतेन तं वाक्यं निवार्य आम्नेशास्त्रेण तद्रथं मन्त्रोक्त्य च मन्त्रोक्त्वा यदा तं विनाशयितुमुत्सक्तदावीं तत्पत्नी पत्नीसौम्यार्थमतिविनयं कृतवती, तच्छ्रुत्वा अर्जुनस्य सुमोक्षेति अरतवती । चङ्कारवर्षेत्यत्र चङ्कारवर्षेति चङ्गुषु प्रामाणिकमारतपुरुषकेषु पाठोद्भूते अस्मापि ग्रहि स एव स्मात् तदा रामायणपक्षे चङ्कस्य देशस्य कारणं वैभ्यस्तद्वान्ति पक्षाणि यस्माच्च यस्य तथा तस्य, गन्धर्वस्यैति भुञ्जते इतीदं धारयत इत्यर्थः इति आशयेनम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोबधनार्ति-र्हं चम् ॥ २ ॥

नयस्सेनस्य नयोपपन्ना

राज्ञः पुरी भूपतिभिः पुपुरे ॥ ३ ॥

पालोलचामरमरास्रक्षितान्तराले-

म्हृषोत्करैः क्षवकिता पृथिवीश्वराशाम् ।

नामादिगम्भरजुषां कमलाकराया-

मेकास्त्रयत्वमिव सा नगरी जगाम ॥ ४ ॥

सार्धमिति । जिष्णो जयश्रीश्च स्वातन्त्र्यस्यार्थं स्वातोऽतिप्रविष्टौ यः ककुत्स्थस्य नृपविशेषस्य वंशोन्मेषावसक्त भवे रात्रिं विजैत्रांशमिहादिभिः सार्धम् उपेयुमि मिथिलां प्राप्ते सति नयद्या नीतिबुद्ध्या सेवा यया तादृशक राज्ञो जनकस्य नयोपपन्ना नीतिबिलसिता पुरी नगरी भूपतिभिः सीता-विवाहाद्यैः निमग्नितैराजनिः पुपुरे व्याप्ता, किम्भूतं संवृतं प्रतिष्ठाप्य भग्न प्रभावी यया तस्मिन् । यद्यपि राजायस्ये नृपायामानकर्म न वर्धितं तथापि करसिंहपुराणादौ वर्धितमिति नाशुपपत्तिः । यथा “नामादेशादप्राकृता जन-कस्य निषेकसम् । राजपुत्रा महावीर्याः पूर्वं सीतामिकाङ्क्षितः” इत्यादि ।

पक्षे संवृतधास्त्रि प्राज्ञस्येशधारास्त्रात् चक्रकटित्वान्तेजसि जिष्णो कञ्जुने विजैत्रांशयोः सार्धम् उपेयुमि सति यस्सेनस्य दुपदस्य राज्ञी नयोपपन्ना पुरी भूपतिभिर्न पुपुरे अपि तु पुपुर एवेति काकुः, किम्भूतं स्वातन्त्र्यस्यार्थं ककुदः कलकस्य स्वास्त्रितिर्यक्त स तथा ककुत्स्थस्यः स्वातो यः ककुत्स्थस्य वंशस्य भवे ककुदश्चैव इत्यर्थः, जिष्णावित्तुपलब्धं युधिष्ठिरादीनामपि दुपदपुरीगमनस्य भारती वर्धनात् । “अर्जुनः काशुनो जिष्णुः” इति युधिष्ठिरस्यः “ककुत्स्थान् अपि जिष्णोः” इति कीदृशः ॥ ३ ॥

आसीतीति । सा नगरी जनकपुरी पक्षे दुपदपुरी पृथिवीश्वराणां राज्ञां कृषोत्करैरातपतसम्पूरैः क्षवकिता सती सेतुधातु पुष्करौकटप्रदकक्षी-म्यां सतीत्यर्थः, नामादिगम्भरजुषां नामादेशक्षितानां कमलाकराणां पद्माकराणाम् एकाशयाणाम् एकाशयत्वमिव जगाम प्राप्तवती, नैवा सेतुके-सन्नुपव्याप्ता नगरी जिष्णु सव पद्माकराः किमिकनाकां नगरीं पुत्रोद्भूता

सद्यो मृष्टाभरणकिरयोः पूरयन्तो दिवन्तान्
 वीर्योत्कर्षादहमहमिकां भूमृतो दर्शयन्तः ।
 वैभ्यं वैभ्यास्तरव इव ते पुष्पिताः सानुभागं
 जवायस्ते विहितरतयः शोभयन्ति स्य रङ्गम् ॥५॥
 अथानुरूपेण जनेन गुप्ता
 मनोज्ञवेद्या मनुजेन्द्रकन्या ।

इति तात्कालिकाः सम्भावयामासुरित्यर्थः । विष्णुर्लोकलोकाः प्राचीनानि
 पञ्चलोकियमात्मनि यानि दामराणि दास्यजनानि तावदेव मराला राज-
 षंसलौहितानि ज्ञानानि चन्तराजानि मन्थानि धेमां तैः, राजईसा अपि
 प्रयागां मन्थेऽवतिष्ठन्ते, मानादिगन्तव्यमिति काकाचिगोलकन्यायात्
 पुष्पिवीजराजानपि विशेषतः, पुष्पिवीजरा अपि कमलाकराः कमलाया
 लक्ष्म्या प्राकरा प्रात्रयः भवन्ति । अत्र हस्तोत्तरायां पुष्करीकोत्तराया-
 रोपशार्ङ्गत्वादेकदेशविभक्तिकयत् तदनुप्रासिता च एकाक्षयन्मिवेत्यतोत्प्रेक्षा
 तेन चात्र रूपकोत्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्गटः । वसन्ततिलकं उत्तमम् ॥३॥

अथ इति । ते भूमृतो राजानो रङ्गं जयन्मरसमाजं शोभयन्ति स्य
 किम्पूतः सद्यसात्कालं सद्यसि संस्कृतानि यानि चाभरणाणि मलङ्कारा-
 षोभां किरवेर्दोषिर्निर्विगन्तान् दिग्भागान् पूरयन्तः प्रकाशयन्तः तथा वीर्यं
 वल्लभं लल्लभादाचिख्यात् अहमहमिकां परस्परमहकारं दर्शयन्तः प्रकटयन्तः,
 तथा जवायस्ते जजियसाभ्ये कर्मेणि एकत्र हरषमुमङ्गे चम्बल लक्ष्यमेवे विहिता
 रतिरनुवागो वेलोहृदाः । उपमिनोति पुष्पिताः सङ्घातकुसुमा वैभ्या विष्णु-
 पवतोत्पन्नास्तरवो वृक्षा वैभ्यं विन्ध्यलक्ष्मिनिं सावुभागं प्रकाशदेहनिभ, यथा
 पुष्पिता वैभ्यास्तरवो वैभ्यं सावुभागं शोभयन्ति तथेत्यर्थः । उपमिर्वं सोतो ।
 "अहमहमिका तु सा सात् परस्परं यो भवत्वहकारः" इत्यमरः । मन्दा-
 न्मान्ताङ्गलभिहम् ॥ ५ ॥

अथेति । अथ राजां ललाप्रवेशानन्तरं मनुजेन्द्रकन्या सोता पथे श्लोपदो

उपायवौ लोचनवर्त्म राक्ष्मा-

माज्ञेव मूर्ता मकरध्वजस्य ॥ ६ ॥

सा तत्र दानादवतीर्य तन्वो

सौदामिनीवाम्बुदराजिमध्यात् ।

समीपमाप स्वपथोक्तस्य

चापस्य पुण्यायुधचापयष्टिः ॥ ७ ॥

शक्तिर्मूर्तिमयी स्मरस्य जगतो नारीमयं मण्डनम् ।

कान्तानामुपमानकल्पनकला कान्तेः समुत्पन्नम् ।

य राक्षां लोचनवर्त्म नयनपद्मम् उपाययो गतवती सा तैर्हृदयैः, किम्भूता
चतुर्ध्वज योग्येन जनेन कङ्कुकिप्रभृतिना सुप्ता रक्षिता, तथा मनीषोरमखीयो
विश्वी यक्षाः सा, तथा मकरध्वजस्य कामस्य मूर्ता मूर्तिमती चाद्येव दूना
वशीकरणी अनुमतिरिय सोन्दर्येण वशीकृतराजसमूहिन्येः । उग्रेष्विवम् ॥६॥

मेति । सा तन्वो धीराङ्गी सीता द्रौपदी च तत्र वङ्गे दानात् त्रिविकाया
चवतीर्य अवदत्त स्वपथोक्तस्य स्वस्या विवाहाय शुक्लोक्तस्य चापस्य
चरधनुः पथे लक्ष्यवेधार्थं स्थापितस्य धनुः समीपम् आप प्राप्तवती, किम्भूता
पुण्यायुधस्य कामस्य चापयष्टिर्धनुर्दशरूपेण स्तितवती कामोद्दीपकेत्यर्थः, किं
वाम्बुदराजिमध्यात् मेघपङ्क्तिमध्यात् सौदामिनी च विद्युदिव, यथा जम्बुदरा-
जिमध्यादवतीत्यं बह्निर्निर्गत्य सौदामिनी शोभते तथेत्यर्थः । अत्र सौदामिनी-
वैलुपमायाः पुण्यायुधचापयष्टिरिति रूपकस्य च परस्परमनपेक्षं स्तितत्वा-
दुपमा रूपकयोः संसृष्टिरन्वहारः "मियोऽनपेक्ष्यैवैषां कितिः संसृष्टिश्च्यति"
इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

शक्तिरिति । सा सीता एव द्रौपदी च राजपुत्रस्य राजसमूहस्य पशुवाम्
पानन्दस्य आङ्गादस्य यन्त्राख्योऽक्षयखानमभूत्, पानन्द एव पक्ष्यं क्रियवन्तु
तस्य खड्गोति वा, तां दृष्ट्वा राजानं पानन्दमन्या वभूवुरित्यर्थः, किम्भूता स्मरस्य

लक्ष्मीः संवृत्तिसागरस्य सरसी लावण्यापुण्याभसां
 सा राजद्रव्यचक्षुषां चक्षुर्मभूदानन्दपद्मस्यली ॥८॥
 सौन्दर्यश्रीपताका निखिलयुवमनःशृङ्खला लोकचक्षुः-
 पद्मस्यन्दव्युदासः सुरमुनिद्वन्द्वार्कधरे कामपात्रः ।
 तारुण्योद्दामवल्ली पतिसुकृतकला कामकोदण्डमौर्वी
 रेजि तहोर्लताये वरवरणविधौ कल्पिता पुष्पमासा ॥९॥

कामस्य मूर्तिमयी शरीरविग्रहा शक्तिरसविशेषरूपा सामर्थ्यस्वरूपा वा
 चित्तरां कामोद्दीपिकेत्यर्थः, तथा जगतोऽलोकस्य नारीमयं स्त्रीरूपं मङ्गल-
 मङ्गलारः यथा नार्यां जगदलङ्कृतमित्यर्थः, तथा कामानां स्त्रीयाम् उपमात्र-
 कर्तृत्वस्य साम्यप्रतिपादनस्य कला शिष्यम् पतिसौन्दर्यात् स्त्रीयाः पुष्पमात्र-
 भूतित्यर्थः, तथा कामोः श्रीभायाः समुत्पन्नं प्रकाशिका, तथा संवृत्तिः संसार
 एव सागरः समुद्रास्य लक्ष्मीः श्रीरिव, अन्वापि लक्ष्मीः समुद्रोत्पन्ना, तथा
 लावण्यपुष्पाभसां लावण्यरूपपवित्रजलानां सरसी सरोवरमिव पतिलावण्य-
 यतोत्पन्नाः । अत्र चक्षुषां रूपकायां सङ्गातात् निरङ्कुलाकाररूपकम् । “कला
 आत्मसूत्रवेष्टो विद्यादानं नामकम्” इति श्रुतिर्नो । आर्द्रकपिपीकृतं
 कृतम् ॥ ८ ॥

सौन्दर्येति । सरस्य कामातुर्वरविधौ वरविधानाय कल्पिता इतिता
 तस्याः सीतायाः पथे द्रोण्यास्य दोर्लताया भुवणव्या अप्रे विता पुष्पमासा
 रेधि शृङ्खलै, निम्नूता सौन्दर्यप्रियः सौन्दर्यलक्ष्याः पताका वैजयन्तीव तस्याः
 सौन्दर्यातिशयं व्यङ्ग्यमतीत्यर्थः, तथा निखिलानां सर्वदा भूमा मनसः शृङ्खला
 चन्द्रमरञ्जुरिव, तथा लोकचक्षुषां पद्मसां सन्दस्य निमेषस्य मुदासी
 निराकरणं तद्वैतुर्विध्यः, तथा सुराणां सुनीमाद्यं भूयसाकर्ष्य कामपात्रः
 कामकाकचित्रैव हव, तथा तारुण्यं सौवर्ण्येव लघानमुपमं तस्य वल्ली सतीव,
 तथा पद्मभूषितः कामिनः सुकृतस्य पुष्पास्य कला सुलभमरूपस्य सुकृतस्य
 इतिप्रत्येयार्थः, तथा कामकोदण्डस्य सन्दर्पयन्ती मौर्वी न्देव । अत्र लोकचक्षुः-

सा दुग्धसिन्धोर्बदितैव लक्ष्मी-

र्त्तव्यमस्या नियतं सुधैव ।

यदेतदापीव दृष्ट्वा प्रपेदे

मनुष्यलोकोऽप्यनिमेषभावम् ॥ १० ॥

राज्ञां मनोदर्पमण्डलेषु

प्रत्वेकमेका युगपत् स्फुरन्ती ।

रराज बाला कुमुदाकरेषु

रेखा हिमांशोः प्रतिविम्बितैव ॥ ११ ॥

प्रत्यस्यद्व्युदास इत्यत्र सैव्यवहारः, चत्वारः तु निरङ्गमाशारूपकमित्यवयवोः
संज्ञाः । अन्धरातप्तम् 'वरवरसविधौ' इत्यत्र 'हरवरसकृते' इति प्रत्यय-
वृत्तः पाठः ॥ ८ ॥

वृत्तिः । सा सीता पक्षे द्रौपदी च दुग्धसिन्धोः सौरसमुद्रादुत्थिता उन्मिता
लक्ष्मीरिव, तथास्या सावस्यं शरीरसौन्दर्यं नियतं निश्चितं सुधैव अचतनैव,
कथमेतज्जातमित्याह यथाकात् एतन्नावस्यं दृष्ट्वा अच्युता चापीय साभिज्ञार्थं
दृष्ट्वा अद्यप्य पीत्वा देववत् मनुष्यलोकोऽपि अनिमेषमार्थं निमेषशून्यत्वं प्रपेदे
प्राप्तवान्, देवानां च सुधापायनादेवानिमेषमर्थं ननु स्वभावात् अतः सुधाकर्षं
सावस्यं पिवती मनुष्यलोकस्यापि तद्युज्यत इत्यर्थः । अमोत्प्रेक्षापरिपुष्टेन
अनुमानासङ्कारेणातिशुभ्ररीयमिति वस्तु ध्यायते ॥ १० ॥

राज्ञामिति । एका बाला सीता पक्षे द्रौपदी च प्रत्वेकं राज्ञां मनोदर्पम-
ण्डलेषु स्वकृत्वात् मनांसि दर्पमण्डलानौव चार्द्रतनोर्धिति तेषु युग-
पदैकदैव स्फुरन्ती विलसन्ती सती रराज, उपमिति कुमुदाकरेषु प्रति-
विम्बिता प्रतिविम्बितैव स्फुरन्ती हिमांशोः सप्रस रेखैव चन्द्ररेखा यथा एकापि
सर्वैकं कुमुदाकरेषु युगपत् प्रतिविम्बिता राजती तथेत्यर्थः, अतिशुभ्रमार्द्रायां
मनोहररैत्यर्थः । मनोदर्पमण्डलेष्विति आत्राचैत्यनुचक्षुतकोत्पन्नैव
उपमावभावाः । उपमावहारः ॥ ११ ॥

पुष्पैर्विचित्रैर्यद्वितो विरेजे
 तस्या घनः कुक्षितकेशपाशः ।
 तद्वज्रपद्मोत्तमगन्धलोभात्
 सान्द्रोभवद्गुणपरम्परेव ॥ १२ ॥
 वज्रश्च तस्याः प्रसमीक्ष्य शोभां
 तारापतिर्मण्डलमाप भानोः ।
 तथापि नो साम्यमुपैति तस्मात्
 तप्तं तपः प्राप पुरारिमौलिम् ॥ १३ ॥

पुष्पैरिति । तस्याः सोतायाः पदे द्रोपद्याश्च घनोनिविष्टः कुक्षितः
 क्षमावाङ्मूरी स्रष्टिवाङ्मूरी केशपाशः केशकलापः तद्वज्रपद्मोत्तमगन्ध-
 लोभात् तस्याः सोताया द्रोपद्याश्च वज्रपद्मस्य सुखकमलस्य च उत्तमगन्धो-
 त्तिष्ठोरभ्यं तस्य शोभाहेतोः सान्द्रोभवन्ती निविद्धतया मिलन्ती भृङ्गपरम्परेव
 अमरपङ्क्तिविष विरेजे, नायं केशपाशः किन्तु सुखसौरभ्यलोभात् पश्चात्
 मिलिता अमरावलिर्विरेज्यते । किञ्चित् : विचित्रैर्नागाविषैः पुष्पैर्यद्वितः
 सम्बन्धः, इहं स्वरूपवर्धनमात्रं नतुप्रेक्षायाः प्रयोजकम् । “पाशः पद्मं वज्रं च
 कलापार्द्धः कषातपरे” इत्यमरः । तस्यादित्यत्र ‘दोनः’ इति ज्ञप्रथरहतः पाठः,
 दोनः चीनः सन् इति व्याख्यातः ॥ १२ ॥

वज्रमिति । तारापतिश्चन्द्रायाः सोतायाः पदे द्रोपद्याश्च वज्रश्च सुखस्य
 शोभां स्वकादुत्कृष्टं सौन्दर्यं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वेति प्रतीक्षमानोत्प्रेक्षा भानोः
 ‘सूर्यस्य मन्त्रार्थं प्राप तादृजशोभाप्राप्तार्थं तपस्तप्तुमिति शेषः, अमावस्यायां
 सूर्याचन्द्रमसोरैकरात्राववस्थानादियमुत्प्रेक्षा, तथापि भानुमन्मन्त्रप्रवेष्टेऽपि
 साम्यं एतत्कृच्छ्रादृश्यं नो उपैति न प्राप्तवान् तस्मात् चान्द्राणांमाद्विष
 तपस्तप्तुं तपसा अधिकतरं पुष्पैरुपार्कयितुं पुरारैः त्रिवक्ष्य भोक्तिं मूर्ध्नि प्राप,
 अन्तोऽपि एकलं तौर्वाक्षो तपसा आभीष्टमप्राप्य ततोऽप्युत्कृष्टं तौर्वाक्षरमान-
 यति एतेनाद्या सुखलतितरां मनोजमिति भावः । अस्मान्निवेद्य स्वभावा-
 नान्वत्वादिषादियदाप्रवीक्ष्य प्रतीक्षमानोत्प्रेक्ष्यम् । एवमिदं कृतम् ॥ १३ ॥

एतस्या नेत्रशोभां तुल्यवति न वदा खञ्जनः प्राप्तकीर्ति-
नूनं वातापिहन्तुर्वचति पद्ममितो योगयुक्तसपत्नी ।

तदग्नौलोत्पलेन प्रतिदिवसमतोमन्मभसु प्रविष्टाः
कान्तारं तददेष्टुः प्रवितमिह यतो नास्त्रलभ्यं तपोभिः

॥ १४ ॥

तद्वन्तशोभामनुकर्तुं मेघा

नाभूद्यतो दाडिमवोजपङ्क्तिः ।

एतस्या इति । प्राप्तकीर्तिः कोन्दर्वेय सम्प्रतिष्ठोऽपि खञ्जनः पक्षिभिश्चिनः
एतस्याः कीर्त्याः पक्षि द्रोपदाश्च नेत्रशोभां यच्च कोन्दर्वेयं वदा न तुल्यवति
सङ्गोक्तवति नूनपदप्रेषे तदा योगयुक्तो योगीत्यस्यो च भूत्वा यतोऽप्यारुहेभ्याम्
वातापिहन्तुर्वचस्यस्य पद्मनाभं इतिदिष्टमित्यर्थः । वचति एतच्छोभा-
प्राप्त्यर्थं तपः कर्तुमिव इतिदिष्टमिव गच्छतीत्यर्थः । यदांशु खञ्जनायां इतिदि-
ष्टमिवनप्रचिरेरियमुत्प्रेषा । तथा तद्वत् खञ्जनेनैव नीलोत्पलेन यतोऽप्येतो-
रेतस्या नेत्रशोभाप्राप्त्यर्थं तपः कर्तुमिवेत्यर्थः । प्रतिदिवसं ननु कदाचित् यच्च
जलेषु मग्नं, तथा तद्वत् खञ्जननीलोत्पलवत् एवोद्भविः तपः कर्तुं कान्तारं
महारथं प्रविष्टाः । कञ्चनेवनेतेरनुष्ठितमित्यत्र शृंगनाह यतोऽप्येतोस्तपोभि-
रलभ्यम् अर्थात् नास्ति सर्वमेव तपसा प्राप्यत इति इह लोके प्रसिद्धं प्रविष्टम् ।
एतस्या नयनं खञ्जनवत् वदा यच्चलं नीलोत्पलवत् सुन्दरं वैरिणोनयनवत्
विस्तृतच्छेदुपमासयमुत्प्रेषदा व्यव्यति । अन्येऽपि तपस्विनस्तपः कर्तुं कैचित्
प्रसिद्धमेवाश्रमं गच्छन्ति कैचित्काले निमग्नश्च चापुतत्रतं कुर्वन्ति कैचित्
महारथं प्रविष्टान्ति । यतोऽप्येवाकाचकस्य नूनमित्यस्य सर्वत्रानुमङ्गः ।
नम्रविति भावे क्तः । “कान्तारोऽप्यो महारथम्” इति विश्वः । भार्गव-
विश्वीकृतमिदं वृत्तम् ॥ ॥ ॥

तद्वत्वेति । एषा दाडिमवोजानां पङ्क्तिः केचो यतो यतो सखाः
कीर्त्याः पक्षि द्रोपदाश्च इत्यशोभा इत्यसोन्दर्वम् अनुकर्तुं सङ्गोक्तुं वता

यत्ना ततोऽस्या हृदयं विदग्धे

तत्तापतप्तं ध्रुवमौर्ध्वयैव ॥ १५ ॥

तद्दीवसौन्दर्यसरोमृत्वात्

भुजइव रक्तकराम्बुजाब्जम् ।

विकाशनार्थं रविरस्मितुस्था

नखाग्रवोऽप्ये प्रसरन्ति शोभाः ॥ १६ ॥

यन्मयां बाभूत् ततोऽपि ध्रुवसुखेवायां निवृत्तिं वा ईर्ष्यैव तत्तापतप्तं सद्दीव-
करवासामर्थ्यजसत्तापकद्वयितम् अस्या दाक्षिण्यौजपक्षतोर्हृदयं नभम्
अहः च अहः विदग्धे खलं विदोर्ध्वम्, अन्वस्यापि हृदयम् ईर्ष्या यत्तापतप्तं
विदोर्ध्वगतं भवति । एतेनास्या दन्ताः सूक्ष्मतया भुजतया चातिमनोभा इति
भावः । यद्यपि दाक्षिण्यपक्षतोऽपि विदारणं नत् नौजपक्षतोऽपि अथदाक्षिण्यो-
जपक्षतोऽपि यवमवेष्टापीत्येव इति तन्नोक्तम् । अत्रोपमायादुपमेयत्वाधिक्यरूप-
व्यतिरेक्यादाङ्गितयोरेवा सङ्कीर्णते ॥ १५ ॥

तद्वैति । रक्ते नोद्विती च ते कराश्च चानुवि पथे वेति ताभ्यामात्रं
भुजं भुजइव तस्या बाहुभुजं तद्दीवसौन्दर्यमेव सरः पद्माकरसज्ज नखात्
विकाशनार्थं तथा विकाशनार्थं कराम्बुजयोः प्रकाशनार्थं रविरस्मितुस्थाः
प्रतपन्नाद्यौजपक्षोऽपि विरक्तसङ्गताः शोभाः कराम्बुजयोराभया यदस्या नखाग्रयो
नखोर्ध्वतोऽपि प्रसरन्ति विसरन्ति, अन्यदपि नखात् सरसि जायते तत्र च
यत् विरक्तसङ्गताः तदपि सूर्यकिरकाः प्रकाशयन्ति, एतेनास्या भुजइवमतिसरत्वं
अवस्थितिरक्तो कीमत्ताय नखाचातिकान्तिमन्त इति भावः । अत्र पूर्वार्थे
काङ्क्षामयम् उत्तरार्थे एवमन्तद्रव्योपादायोः सवना एवमानवोरङ्गाङ्गि-
जाः । “एत कराम्बुजाभ्यां इति पाठे रक्ताभ्यां कराम्बुजाभ्यां उपलक्षितम्
इति भावः ॥ १६ ॥

अन्विति । एतस्याः लोतायाः पथे द्रोपथाय लक्षिते सविद्यापनयने
चक्रं प्रियं चक्रावतुरमिति पाठे स एवाहं, पादुकां चरकयुगलं नूपुरा-
भ्याम् उपार्धं लक्षितं युक्तमित्यर्थः विज्ञाताभ्यां प्रविष्टं प्रतिपद्वैद्यं पदभ्यो

नन्देतेभ्यः स्फुटमनुनिधं वचकोषाङ्गुलिभ्यः

सानुक्रोशं निजकृषिलसो दीवतामम्बुजिभ्यः ।

दृष्टेतस्याः प्रतिपदमिह व्याहरद्वां पदान्ते

पादद्वयं सलितचतुरं नूपुराभ्यामुपात्तम् ॥ १० ॥

गमनमलसवातेः कुम्भलक्ष्मीं कुचाभ्या-

मविकलकरशोभामूरुक्काण्डद्वयेन ।

यदियमहरदेवा इतुना तेन नूनं

निजवपुषि करोन्म्राः पांशुपूरं क्षिपन्ति ॥ १८ ॥

वचकोषास्ते ननु मीः खीते पक्षे द्रोपदि च एतेभ्योऽम्बुजिभ्यः सासुकीयं वचं कक्षा-
काक्षया किञ्चिद्व्यं प्रकाशेत्त्यर्थः निजकृषिः खीयपारादिकास्तेऽर्जुनोऽर्जुनोऽपि
तावतैव चरितार्थाणि भविष्यन्ति नान्यधिकदायाधेननुदन्त्ये तस्मात् किञ्चिदपि
दीवतां चितोर्यतामिति व्याहरद्वामित्यत्र कथयद्वामित्यत्र, चान्दुजिभ्यः किम्पूरीभ्यः
स्फुटं सुम्भलं यथा तथा अनुनिधं प्रतिरात्रि वदः खीयकपोऽङ्गुलिभ्योऽपि तर्था-
देभ्यः खीयकपमङ्गुलिं वदु याचमानेभ्यः इत्यर्थः योषि मङ्गुलिं वदु खीयति
तर्था इत्यनुचितमेव तस्मादीयतामिति इत्ये इतुनानं विधेयवयवित्वात् अस्मात्पु-
न्युरङ्गिजितकथे प्रस्तुते व्याहरकसम्भावनादिवद्व्यप्रयोगात् अनुपपत्त्ये-
कवृत्तेषां । पदान्त इति गोरक्षाय वाशः पदान्ते कथयतोऽप्यविवृतं चान्दुजा-
कान्ते इत्यनेनैवोपपत्तेः पदप्रत्ययेभिः चिजवपुष्यदीनः प्रचम्बेतेति चोक्तम् ।
कृपा इवानुकम्पा सादृशकीयोऽप्येत्यमरः । मन्त्राक्रान्ताङ्गुलम् । पदान्तं चोक्तं
चपान्त इति कश्चित् यावत् ॥ १० ॥

गमनमिति । यद्वचकोषादियमेका खीता पक्षे द्रोपदी च वचवचसीर्नन्-
नमनैः करोन्म्राणां गमनं तथा कुचाभ्यां कुम्भलक्ष्मीं कुम्भलीः खीमां तथा
कुम्भलक्ष्मीदेन ऊरुद्वयस्येन वचिकक्षां चान्दुजीं करोन्म्रां मुक्तालीभ्यां
कररत्न इत्यवतौ नूनमुत्प्रेषे करोन्म्रा इति प्रोक्तं तस्यैव इत्येव इतुना
निजवपुषि काशरीरे पांशुपूरं क्षिपयन्तं चिपन्ति, चान्दुजि वचं कक्षां पुनः कुम्भ

एवं नरेन्द्रेषु वितर्कयत्सु
 ततो विलोक्यावयवं तदौघम् ।
 उत्क्षिप्य पाण्यो निपुणेन वाण्यो
 मध्येसमं केनचिदित्यवाचि ॥ १९ ॥
 दुरानमं धनुरिदमोऽत्रराहते
 निजौजसा कलितगुणं विधाय यः ।
 प्रदर्शयेत् परिषदि लब्धलक्ष्यतां
 अश्रिया सह स लभेत कान्यकाम् ॥ २० ॥

धूलिचरितः भवन्ति एतेनासाः गमनादिकमतिक्रमयन्ति भद्रः । अत्र
 कर्तव्याणां क्षामाविकधूलिविषयकौघायां एतस्याः गमनादिहरणं हेतुत्वेनोत्-
 प्रेक्षितं तच्च खलुह्यं गमनादिकं बोधयद्भिन्नप्रतिबिम्बभावे पर्यवस्यति तेन
 निर्दोषोत्प्रेषणोत्प्रेषणभावः सङ्गः । निजौजसा बह्मनामिकेकवस्तुधरयो
 न तादृग् दुःखं यादृक् एकस्य हरणे ह्येत एवैत्युक्तम् । पाणिनी-
 कृतम् ॥ १८ ॥

एवमिति । नरेन्द्रेषु राक्षसु तदीये सौतासम्बन्धिर्न पक्षे द्रौपदीसम्बन्धिनाम्
 लययवम् अहं विलोक्य एवं पूर्वोक्तरीत्या वितर्कयत्सु सत्सु ततोऽनन्तरं क्षेप-
 निक्षिप्येन कथमदक्षेण अर्थात् रामायणपक्षे अतानन्देन भारतपक्षे हृष्टसुखेन
 च मध्येसमं सभाया मध्ये पाण्यो हस्तौ उत्क्षिप्य उत्तौघ इति बलभावाप्रकारा
 वाण्यो मयनम् अवाचि उक्ता । उत्क्षिप्य पाण्यो इति कथनसमाधानः ।
 मध्येसममिति धारे मध्ये वृत्तावेत्ययौभावसमाहः ॥ १९ ॥

अद्वयानि तदाह—

द्वेति । यो जन ईश्वरादृते महादैवं विना अन्यैर्दुराणमम् जानकवितु-
 मन्नकम् इदं शत्रुः निजौजसा ख्यौजसामर्थेन कलितगुणम् आरीपितृण्यं
 विधाय कृत्वा परिषदि खनायां लब्धलक्ष्यतां कस्य चिन्निरुत्तरेण प्रदर्शयेत्
 प्रकाशयेत् च अश्रिया सह कन्यकां सौतां लभेत प्राप्ताति, न केवलं कन्यका-

इति वचसि तदानीमुक्तमात्रे नरेन्द्राः
 पृथुतरभुजदर्पासूचमुत्थाय पौठात् ।
 द्रुतपदमभिपेतुस्तदनुभीमरूपं
 पश्चिपतिमिव भोगियाद्विषोऽग्न्यं यक्षीतुम् ॥२१॥
 कन्यां निधानकलसौमिव कामुञ्चच्च
 भीमं भुजङ्गमिव तत्प्रतिबन्धरूपम् ।

प्राप्तिः किन्तु जयश्रीरपि तस्य भविष्यतीत्यर्थः । ईश्वरादृष्टे इति ईश्वर-
 सत्त्वन्विदः सुवर्म मरत्ये । अन्तेन दुराजमिति भावः ।

भारतपथे लब्धलक्षतां लब्धं विद्धं लब्धं राधापक्रूर्यं केन च तथा तस्य
 जायमाना तां राधापक्रमैर्दं कुर्यादित्यर्थः कन्यायां द्रोपदीम्, पश्चिन् पथे
 ईश्वरादृष्टे इति ईश्वरस्य किमस्यान् अन्तेन दुराजमिति भावः । पश्चिन्-
 रत्नकारः । पश्चिरादृतम् । “चतुर्पथैरिह पश्चिरा जन्मद्वया” इति
 लक्षणात् ॥ २० ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारे वचसि उक्तमात्रे इति तदानीं वचनका-
 ल्यवहितवचस एव नरेन्द्राः स्वयंवरका राजानसूचं द्रोपं पौठात् पश्चात्
 उत्थाय द्रुतं त्वरितं पदं पश्चिमेपो यत्र क्रियायां तद्यथा खात्तया भीमं
 दुराजमन्तात् भयजनकं रूपं यस्य तादृशं पद्मम् अतिष्ठत् तत् पक्षीभूतं
 यक्षुञ्चोतुम् अणि अमिह्योक्तव्यं पेतुमेत्यर्थः, विन्धूताः पृथुतरात्पत्नी मुञ्चन्ती-
 द्रुपदीं येषां ते, उपमिनोति चयां विचोलेनम् अतएव भीमरूपं पश्चिपतिं कर्ष-
 नेष्टं यक्षीतुं भोगियादिव पाश्चिनुक्तिका एव । भोगियादिवोऽपि नरेन्द्र
 क्रन्दवासास्त्रावा च “नरेन्द्रोवार्तिके रात्रि विमर्शे” इति विसफटः । उप-
 मिनोति गीतो । पालिनोऽतम् ॥ २१ ॥

अन्त्यामिति । कतिचित् केचन चित्तोज्ञा राजानः कन्यां वीतां पथे
 द्रोपदीं विधानम् अस्यामिहसुवर्णादिफलं तस्य कलसौमिव निधानकलसौ-
 मवतिमौमनौवामित्यर्थः इहा तथा कामुञ्चच्च पक्षीभूतं यक्षुञ्च तत्प्रतिबन्धरूपं

इहा विचोत्समतयः कतिचित् क्षितोभा
 भादातुमुज्झातुमपि क्षमतामवापुः ॥ २२ ॥
 साभिमानमनसो नराधिपाः
 केचिदापरितवाहुस्तद्वसाः ।
 चापमाननतिवाहुदिक्रवाः
 कुर्वते स्य निम्नमानमौनतम् ॥ २३ ॥

विमानकखटीवद्वज्रकन्धामपतिवन्धनं नीलं मयानकं भुजङ्गमिव इहा
 विचोत्समतयः कतिचित् क्षितोभाः सन्तः
 भादातुं न्यारोपयार्थं तद्वदुपेक्षेतुं तथा उज्झातुं परित्याज्यमपि क्षमतां
 जीवन्ती न भवन्तः प्राप्नुवन्तः कन्धेयमतिदुन्दुरौ कथमुपेक्षन्तीनां वस्तुस्तु वरा-
 न्मममिति पराकष्टं वस्तुद्वन्द्व-परित्यागयोरेकतरं कर्तुं न श्रेष्ठरित्यर्थः कन्धा
 इहा उज्झातुं कामुकं इहा भादातुमिति व्युत्क्रमेण सम्बन्धः इति वचः,
 निमानकखटीवद्विधाभिःपि प्रायः समं क्षिणति स च तदुपेक्षये प्रतिपद्यति ।
 तत्र पूर्वार्धे अपमानकारः । वस्तुनतिवचः इत्यम् ॥ २२ ॥

चानौति । साभिमानमनसो नराधिपाः चापमानस वस्तुपरिमादस्य नतो न्यारोपेण
 तदुपेक्षः केचिदपरिधाः चापमानस वस्तुपरिमादस्य नतो न्यारोपेण
 कथोपरि केचिदुपेक्षयोः सामर्थ्यं देवां तादृशाः सन्तः निजमानं व्यस्येव
 सन्ध्यायम् आनतं विनाशितमित्यर्थः कुर्वते स्य, किम्भूताः प्रापरितं प्रक्षलं
 प्रकाशितं वायोः काष्ठं वक्षं देवां ते क्षतिवस्तुवन्तो मे वाह कर्षं न पारका-
 नौति कर्षेण वादीयं वस्तुः खनीयं यथा तदात्मनवितुमशक्ताः सन्तः चाकारावौति
 वस्तुनित्यर्थः । स्य मानमनो अशक्ता मानमानतं कुर्वन्तीति विधीयाच्छब्दः
 देव च चापयार्थं विनाशितमित्यर्थः इव निजमानं विनाशयामाशुवितुम्
 देवा व्यस्येव । “यानं प्रमाथि प्रकाशो नामक्षिणीयती वचै” इति वैनचन्द्रः ।
 एवमेव तादृशं “वस्तुनतिवचः रजोवता वनौ” इति सप्तमात् ॥ २३ ॥

वीरवीरान्तुहाचक्षुस्तुनतुहादृष्टमुर्वोपतीनां
 गीर्वाणहेमिर्वाग्धुधिमवमहारम्भमन्याचक्षेद्रम् ।
 क्षात्राणिःशाचक्षोर्धं जमदुदयमहावृष्टिमावेन्द्रचापं
 चापं द्योर्विक्रमाम्नेः समिधमिव निजस्वाददे राजसूनुः
 ॥ २६ ॥

अमुन राजाजानं निम्नस्वित्तवः कुमारी राजः द्विपुत्रस्य विद्यामित्रस्य
 निजटात् उदगात् उत्तमो वतुर्गोतुमिति श्रेष्ठः, विन्धूतः निम्नजयश्रीकः
 तथा हरिवंशस्य सुसंज्ञकः किंतुर्गोतुमिति श्रेष्ठः, उपनिनीति अरक्षेर्गोतुम-
 काष्ठस्य वर्माद्विनिमित्तम् ।

एवै विन्धूः कुमारोऽर्जुनः द्विपुत्राणां प्राज्ञधामां निजटात् उदगात्,
 विन्धूतः हरिवंशकेतुः हरिपुत्रस्य वंशे केतुरिव तस्मिन्पुत्रत्वात् यद्यथा
 परिवर्तिरक्षस्य वंशोर्गोतुः समुद्गी यथा च तथा सैन्यपतित्वात् हरिवंशी वतुर्गोतु-
 कश्चिदुपपन्नो यस्य तादृशः क्रिया हरिणा श्रीकृष्णेन केतुना वंशकेतुर्वंश-
 श्रेष्ठः । अथात् सर्वं समावृत्य “अथ हरिर्दिवाकरसमीरयोः । यमवासक-
 विंदांशुश्चाक्षपिवाक्षिः । पिङ्गवर्णं हरिवर्णं भिक्षोयेन्द्रमुकाक्षि” इति
 वैनवधुः । “वंशीवर्णं च वंशी च पुत्रकावयमेऽपि च” इति विश्वः । उपमा-
 शब्दाः । यत्नतत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥ २६ ॥

वीरैति । राजसूनुवामः पञ्चोऽर्जुनस्य निजस्य द्योर्विक्रमाम्नेः वायुमतापा-
 यस्य समिधमिव काष्ठमिव चापं भवुराददे स्तप्योत्तवान् । विन्धूतं सर्वो-
 पतीनां राजां वीरविश्वः श्रेयस्वकाय यत् मानम् एतावत्तस्य वीरवीरिति
 परिभाष्यं तत्र तुहाचक्षुस्तुनतुहादृष्टं तुक् चक्षो लोचनः पर्वतस्य तुल्यं
 सादृश्यं यस्य तादृशो वस्तुसायाः परिभाष्यतस्य दृष्टसादृश्यं वीरसापक-
 मित्यर्थः तथा गीर्वाणा देशादीनां हेमिर्गोतुमिति सादृश्यसादृश्यं योगवाग्धुचिर्गो-
 तुमिति मन्त्रे विवीक्ष्यते अचारम्भमन्याचक्षेद्रं महान् आरम्भः क्रियाकुलार्थं
 यथा तादृशो मन्त्राचक्षेद्रो मन्त्रमिरिष्टद्वयं ईश्वरीयामन्त्रमन्त्रसदृशमित्यर्थः,
 तथा क्षात्रा मन्त्रस्य निज्याची वायविश्वेयस्य श्रीची वायवदृष्टसादृश्यं
 वीरैतुः सर्ववर्त्मनस्यमित्यर्थः तत्र यत्नतत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥ २६ ॥

दृष्टः सोऽभिसरन् धनुः परिषदा बाल्याद्वचोत्तरं

गृह्णन्नध्यवसायनिश्चलतया सञ्चाधदत्तोत्तरम् ।

उत्स्विप्यानमयन् भुजायतरसा सान्द्रीभवद्विषयं

ज्यालिखामटनौमुखेन घटयन् केनापि नालोक्तितः ॥२७॥

तस्मिन् गुणाकर्षणकर्मकारे

राजात्मजे शङ्करकर्मकस्य ।

वापम् इन्द्रधनुःस्वरूपं जगतां मङ्गलजनकमित्यर्थः सोताद्रोपदौविषाद-
जननात् तेन च राज्यादिदुर्ग्रंथनादिविनाशान् । मास्त्रारूपकौषम्योः
संछट्टिरियम् ॥ २६ ॥

दृष्ट इति । धनुःभिसरन् धनुर्ग्रंथोत्तरं तदाभिमन्त्र्येन गच्छन् स रामः पक्षे
मज्जुनस्य परिषदा समया तत्कालमेतैत्यर्थः बाल्यात् अवचोत्तरम् अवचाम्प्रकारं
यथातथा दृष्टः ब्राह्मणबालोऽयं नात्येतत्कर्म्येति सावर्चं दृष्ट इत्यर्थः ततो
धनुर्गृह्णन् सः अथवसायोऽशक्तकर्मगुणकादमन्त्राविश्वान्तया सञ्चारं सञ्चारं
दत्तं विरोधवादिनः प्रति उत्तरं प्रतिपाद्यं यत् तद्यथा तथा दृष्टः माम्बल्य
जन्यनिर्हेति किन्तु बालस्याप्यन्याध्यवसायो दृश्यतामिति सगोचरं दृष्ट इत्यर्थः ।
ततश्च भुजाग्रयोर्दलायतरसा क्लमेन । “तरोक्ते च रोमे च” इति भेदिनौ ।
धनुर्गृह्णन् उत्तोल्य एकल मङ्गलार्थमपरत्त व्यारोपणार्थम् चानमयन् स सान्द्री-
भवत् प्रबलीभवत् विषयो यत् तद्यथा स्यात्तथा दृष्टः बालस्याप्यस्य किमिद-
मलोकितं वाक्यमिति साधय्यं दृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं च घटनौमुखेन
धनुज्जोत्प्रेषेत् । “कोटिरघाटनौ” इत्यमरः । ज्यालिखां प्रोर्वागर्वां घटयन्
संयोजयन् सः केनापि सभास्येन नालोक्तितः लज्जयति भावः केनापि नालो-
क्तितः अपि तु सर्वदेव दृष्टः सर्वजनसमक्षमेव धनुमि व्यारोपणं कृतवानिति
वक्षिन् । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

तच्छिञ्चति । तस्मिन् राजात्मजे रामे सुखस्य ज्वाला चाकर्मवक्ष्यं
कर्म करोतीति तज्जाविधे इति । भृतावेव कर्मोपपद्यते कृष्णदृष्टविधानाद्वि-
कर्मयो वाङ्मति नष्टः । शङ्करकर्मकस्य वरपदयो भङ्गो भेदो नभूय । विष्णुतस्य

बभूव भङ्गः पृथिवीश्वराणां
 कर्षव्यथादायिकटुस्वनस्य ॥ २८ ॥
 साकं भूपैर्मानभङ्गं प्रपन्ने
 चापे तस्मिन् निर्वृता लक्ष्यसिद्ध्या ।
 त्रौडानसा सादरं राजपुत्री
 कीर्त्या रामं प्राप हृद्या कुमारम् ॥ २९ ॥

पृथिवीश्वराणां राज्ञां कर्षव्यथादायो लक्ष्यया भौदुमश्चकत्वात् प्रपन्नत्वाच्च
 उपबद्धः खदः कटुस्वनो विकटध्वनिर्यस्य स तथा तस्य ।

पक्षे तस्मिन् राजाजलजोर्ज्जने श्रमिति प्रताप्तमव्ययं श्रं द्रौपदीद्यानसैतु-
 त्वात् मङ्गलकारकस्य करकार्मुकस्य चतुर्धाधनुषो लक्ष्यमेदाय शुष्माकर्षणकर्म-
 कारे सति पृथिवीश्वराणां भङ्गः पराजयो बभूव शुष्माकर्षणेनैव लक्ष्यमेदं
 निश्चित्य राजानो भग्ना बभूवुरित्यर्थः । किन्तु तस्य कर्षस्य राधेयस्य श्वघा-
 दायो कटुस्वनो भौर्वीटङ्गारध्वनिर्यस्य स तथा तस्य । शं सुखम् अनायास
 वयातया शुष्माकर्षणकर्मकारे सतीति वा । अत्रम् असुखीभक्तो बभूवेति
 कैचित् । शं कल्याणे सुखे इति “मङ्गलजयविपर्यये” इति च वेदिनी ।
 कर्षव्यथादायः सूतपुलक इति त्रिधाकल्लोभः । शुष्माकर्षणवर्णचोरे इति कश्चित्
 पाठः ॥ २८ ॥

साकमिति । तस्मिन् चापे हरधनुषि भूपैः साकं सह मानभङ्गं परि-
 नाशमङ्गम् अन्धश्र चित्तोत्थितमङ्गम् अहङ्कारव्यभिचार्यः प्रपन्ने प्राप्ते सति
 लक्ष्यसिद्ध्या किञ्चिद्वरप्राप्तिरूपोद्देश्यमित्यस्या निर्वृता हृद्या वीर्यामया
 नवबधून्नाभाभ्यात् चतुर्धा हृद्य इति सुन्दरी राजपुत्री सीता कीर्त्या यज्ञसा
 वत् । गन्धमानेन सहार्थैरिति लतीया । सादरं साभिचार्यं यथा तथा
 कुमारं रामं प्राप । कीर्त्या कीर्तनोद्यति राजपुत्रीविशेषः वा । यत्न परस्परं
 निरपेक्षतयावस्थामात् सञ्चोत्पत्तुप्राप्तितातिप्रयोक्तिवत् संसर्गः । “मानं
 प्रजाये प्रजादौ नावचितोचतो द्वै” इति विश्वः ।

भृङ्गवातैरङ्गसौगन्धलुब्धैः

कृत्वा तन्वी दृश्यमाना खतेव ।

सा तं भेजे राजवंशप्रदीपं

पूर्वाभोधिं स्वःखदन्तीव सीता ॥ ३० ॥

यद्ये तस्मिन् चापे भूमेः सार्कं मानभङ्गम् अत्वाकर्षणेन खुञ्जीमाणात् परिमाणाव्यक्ता अप्रवे सति मत्स्यस्य राधापकृष्टमरककपला सिद्धा विचोत्पत्त्या निर्हता राजपुत्री द्रौपदी कौत्सैरारामम् उपवनम् आश्रयमित्यर्थः कुमार-
नख्युंमं प्राप अन्वत् समानम् । कौत्सा आरमयतीति तथा तमिति वा,
कौत्सा रामं दाशरथिमेवेति वा । आलिनौष्ठम् ॥ १८ ॥

भृङ्गेति । अङ्गसौगन्धलुब्धैः शरीरशौरभसोसुपैर्भृङ्गवातैर्ममरुदन्तैः कृत्वा
खतेव ध्यामा खतेव दृश्यमाना तन्वी खोयाङ्गी सा सीता स्वःखदन्ती खर्मदी
गङ्गा पूर्वाभोधिं अवाप्तमुद्गमिव राजवंशप्रदीपं दधुकुलप्रकाशकं तं वामं
भेजे । ध्यामा कृतापि शौरभलुब्धैर्भृङ्गवातैर्दृश्यमाना तन्वी च भवति ।
अत्र उपमाद्वयस्य मिथोऽनपेक्षयावस्थानात् संसृष्टिः । “पुष्पः प्रागाद्यवो-
लिषु” इति मेदिनी ।

यद्ये अङ्गसौगन्धलुब्धैर्भृङ्गवातैर्लतेव दृश्यमाना तन्वी सा कृत्वा द्रौपदी
पूर्वाभोधिं सीता सीताभावी स्वःखदन्ती गङ्गं राजवंश प्रदीपं शौरभकुली-
होषकं तम् अर्जुनं भेजे । अङ्गा किञ्च दिवः सुमेरुमूर्धनि प्रतप्तो चतुर्धा भूत्वा
सीताखकनन्दावकुम्भद्वेति नामचतुष्टयेन चतसृषु दिक्षु शौरोदमभिप्रविश-
तीति योराखिकी कथा । तथा च विष्णुपुराणम् । “विष्णुपादसमुद्भूता
श्रावयन्तीन्दुमखलम् । समस्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र
पतिता दिक्षु चतुर्धा प्रतिपद्यते । सीता आखकनन्दा च बह्वर्चुर्भद्वेति वै
कथा” इति । सीता तु ब्रह्मसदनात् केज्जराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः
प्रसरन्ती मन्वसादममूर्धसु पतिताऽन्तरेण भद्राक्ष वर्षे प्राच्यां दिशि शौर-
समुद्गमनिप्रविशतीति भागवतम् । “कृत्वा काङ्क्षोपदी नीली कथा द्वाचासु
कीर्ति” इति मेदिनी । पूर्वाभं कृतम् ॥ १० ॥

राज्ञां लज्जाकलङ्कः खलु मुखशशिनि स्थापितः कार्मुकैश्च
 क्षेपिष्ठं तस्य कोटौ निपुणमुपहिता राजपुत्रेण मौर्वी ।
 न्यस्ता तद्वाहुमूले निजवरणसखी मङ्गु माला कुमारा
 मालायां साधुवादैः सह सकलजनैरर्पिता नैवमाला
 ॥ ३१ ॥

भम्नोत्साहे गतवति ततः सर्वतो राजलोके
 राज्ञा तेन स्वमथ भवनं प्रापितानां सहर्षम् ।
 निर्दिष्टानां मुनिगुरुगिरा सा नरेन्द्रात्मजानां
 सर्वेषामप्यजनि युगपत्तत्र वैवाहिकश्रीः ॥ ३२ ॥

राज्ञामिति । कार्मुकैश्च तेन धनुषा राज्ञां मुखशशिनि खलु लज्जा-
 कलङ्कः त्रीङ्गाकालुष्यम् अथ च लज्जनं स्थापितः शशिनि कलङ्कस्थापनं
 सुच्यते अस्मिन् वाक्यालङ्कारे, तस्य कार्मुकस्य कोटौ अग्रे राजपुत्रेण रामेन
 पक्षिचर्जनेन क्षेपिष्ठं श्रीप्रं निपुणश्च यथाश्लाघया मौर्वी व्या उपहिता स्थापिता
 तस्य रामस्य पक्षि चर्जुनस्य बाहुमूले स्कन्धे कुमारां सौतया पक्षि द्रोपद्या च
 निजवरणस्य सखी मङ्गु परशसम्पादिकेत्यर्थः माला मङ्गु श्रीप्रं न्यस्ता
 स्थापिता मालावाद्य सकलजनैः साधुवादैः सह नैवमाला दृष्टिप्रेम्णी अर्पिता
 साधुवादैः सुरक्षित्य माला सादरं दृष्टव्यः । अत्र रूपकसमसद्वैतव्यवहा-
 रैरेकावली सङ्कीर्णाः । भास्वादौपकमिति कश्चित् । सम्भराष्टकम् ॥ ३१ ॥

भम्नोत्साह इति । ततो ह्यवधुर्भङ्गानन्तरं भम्नोत्साहे भम्नोद्यमे विप्रल-
 म्भीरय इत्यर्थः राजलोके सर्वतः समन्तात् खलुभवजानीत्यर्थः गतवति सहि
 मुनिरयश्च मुनिर्विद्यामित्रतास्य गिरा निर्दिष्टानाम् एतौ रामलक्ष्मणौ ह्यश्वरथ
 रायः पुत्रौ चन्दावपि भरतशत्रुघ्नौ अश्वीध्वारा विद्योते तावदानीय एतौभ्यश्च
 तुर्यः सीतायाश्चतस्रः कन्या देया इति विद्यामित्रगिरा सम्यगवधारितानां
 मित्रैः । अथानन्तरं तेन राज्ञा जनकैश्च सहर्षम् अभिसतजामातृस्त्रामातृ
 शाङ्गाई यथाश्लाघां सं भवनं प्रापितानां सर्वेषां चतुर्णामपि नरेन्द्रस्य दम्बरम् ।

ते तत्र सर्वे समकालमेव
संप्राप्य दारान् सहसा विरेजुः ।
लैलोक्यसंशोधनआगरूकान्
गङ्गाविभङ्गानिव सिन्धुनाथाः ॥ ३३ ॥

आल्लजानां रासादीनां तत्र सिधिलायां युगपदेकदैव सा प्रसिद्धा वैवाहिक-
श्रीः श्रीवाहिकाभ्युदयः समजनि विवाहो जात इत्यर्थः ।

पक्षे ततोत्पत्त्यवधानान्तरं भग्नोत्साहे राजश्रीषु सर्वतोमतपति इति
निर्दिष्टानां कुम्भकारावासान् प्रतिनिष्ठस्य धृष्टद्युम्नस्य वपसा यतानाम्
अयानन्तरं तेन राज्ञा दुपदेन सहस्रं यथातथा खं भवनं प्रापितानां सर्वेषां
पञ्चालानामपि नरेन्द्रात्मजानां युधिष्ठिरादीनां मुनिज्यांसः युवमता कुन्ती
तयोर्मिरा तत्र एकस्यामपि द्रौपद्यां युगपदेकदैव सा वैवाहिकश्रीः समजनि
व्यासकुम्भीवपसादेव एवा द्रौपदी तैः पञ्चभिः परिकीर्तित्यर्थः । अष्टाङ्गास्ता-
वतम् ॥ ३२ ॥

ते इति । ते सर्वे रासादयस्तत्र सिधिलायां समकालमेव एकदैव सिन्धुना
नदीनां नाभाः समुद्राः दिङ्मत्तुष्टयवर्त्तिष्वाहव्यवनं लैलोक्यस्य संशोधने पावने
आगरूकान् तत्पदान् गङ्गाया विभङ्गान् तरङ्गानिव दारान् पयोः सीतादीन्
सहसा ऋटिति संप्राप्य विरेजुः भृगुभिरे दारा अपि लैलोक्यस्य संशोधने
दुष्टं सत्प्रावणादिविनाशरित्तया निरुपद्रवौकरणी आगरूकाः तदर्थमेवावतीर्णा
इत्यर्थः ।

पक्षे ते सर्वे युधिष्ठिरादयस्तत्र पाञ्चालनगरे लैलोक्यसंशोधनआगरूकान्
दुष्टं सत्प्रावणादिविनाशरित्तया अगच्छान्तिविधातुन् दारान् द्रौपदीं पत्नीं
संप्राप्य विरेजुः । अन्यत् समानम् । यत्र दारानिति आद्योदारावर्णा
इत्यादिना एकत्वे बहुवचनम् । उपमेयं श्रौती । "सिन्धुर्महां गजमदेज्जो
दैवो भवमेदयोः" इति शिसवद् । इन्द्रवज्रावृतम् 'सहस्रं' इत्यत्र 'सदृशान्'
इति अत्रध्वजतः पाठः ॥ ३३ ॥

सम्बन्धान्मुद्रितात्मनां निजपदं प्राप्तुं मनः कुर्वतां
 दिक्कुक्षेषु निरन्तरं प्रकिरतां क्षात्रं प्रदोषं महः ।
 तेषां विक्रमवातवेक्षितनिजक्रोधानलप्रेङ्कितः
 साक्षात्काल इवोद्यतो भृगुपतिर्दुर्योधनोऽभ्यागतः ॥३४

सम्बन्धादिति । सम्बन्धाद्गृहाहसम्पर्कात् मुद्रितात्मनां वृद्धचित्तानां तथा
 निजपदं स्वस्वानामवोधां प्राप्तुं मनः कुर्वताम् अवोधां प्रति प्रस्फुटितानामित्यर्थः
 तथा दिक् एव कुक्षाक्षेषु दिगन्तोषित्यर्थः निरन्तरं प्रदोषप्रसूषणं क्षात्रं मह-
 क्षेणः प्रकिरतां विविधपतां धनुर्भङ्गादिना अतितेजस्विन्येव दिगन्तोषकूपिता-
 नानित्यर्थः, तेषां रामादीनां विक्रमः पराक्रम एव वातक्षेप वेक्षितस्फुटित
 उद्दीपित इत्यर्थः निजक्रोध एवानलक्षेण प्रेङ्कितः प्रेरितः सन् साक्षात् मूर्तिमान्
 उद्यतः कालोद्यम इव दुर्योधनः दुःखेन योधनीयः । “सुदुरोमङ्गाः कर्मभाव-
 योर्दृष्टादः इति कर्मविधिः कनः । भृगुपतिर्जामदरन्ध्रः अभ्यागतः तेषामभि-
 मुखमागच्छत् ।

पक्षे तेजाम् अर्जुनादीनां भृगुः शिवः पतिः प्रभुरप्राप्तोद्यमः स दुर्योधनो
 राजा अभ्यागतः भृगूणां पर्येतप्रपातानां पतिः ब्रह्मः तस्य पर्येतोवहपत्न्यात्
 तथा दुर्योधनश्चेति वा । “ततः कर्णो महातेजा निष्पुं प्रति ययौ रथे ।
 भीमसेनं ययौ ब्रह्मोमद्राक्षामौहरी बली । दुर्योधनादयस्त्रान्ते ब्राह्मणैः सह
 सङ्गतः” इति भारतीकोः । अन्यत् समानम् । भृगुपतिः शुक्र इव प्रयागे
 पुरःशुक्रस्यामङ्गलपिशुनतया ‘वर्जनोयत्वात्तदंशे’ साम्यम् । “पुरःशुक्रं
 प्रतिपुर्धं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा हतसेनो निवर्तते” इति
 ब्राह्मणमिति कैचित् । “अथ भृगुः सानो जमदग्निप्रपातयोः । शून्ते रुद्रे च”
 इति विश्वम् । यद्यपि पाण्डिग्रहणात् प्राग्निव दुर्योधनायाकमणं भारते
 बभूवे तद्यपि रामायणादुद्गोचरात् किञ्चिदन्यथावर्णनं न दूषयामहमिति
 ध्येयम् । अत्र रूपक काव्यलिङ्गीरपेक्षायां सङ्कीर्णता । “वञ्जित” इत्यत्र
 “वञ्जित” इति तथा “भीङ्कितः” इत्यत्र प्रेरितः इति ब्राह्मणरहितः । पाठः
 ब्राह्मणं विमोहितं उच्यते ॥ ३४ ॥

स दुराचममानमध्य चापं

रणकण्डूतिमखण्डयत्ततोऽस्य ।

परलोकजिगौषयैव साकं .

नृपतेः कौशिकनन्दनः कुमारः ॥ ३५ ॥

अथ पुनरुपयाति तेन सम्बध्य सन्धिं

प्रकृतिगुरुमुद्द्विः प्रोषितैः काङ्क्षामाणाः ।

वधिरितभुवनात्सर्भूरिभेरीविरागे

रुदधिमिव पयोदाः स्वां पुरीं तेऽभिजग्मुः ॥ ३६ ॥

स इति । ततोऽनन्तरं कौशिकनन्दनो विद्यामिसक्तोपराः शिष्य-
त्वादिति भावः, नृपतेर्दशरथस्य कुमारः ॥ रामः अथ परशुरामस्य दुराचम-
मन्यैरानमयितुमशक्तं चापमानमध्य तल वाक्यं सन्धायेत्यपि पुरस्वीयं परलोक-
जिगौषयैव साकं परलोकगमनव्यवसायेन सदैव अथ रणकण्डूतिं पुरीमु-
ज्जम् अखण्डयत् निवारितवान् रक्षोत्सुक्कम् अखण्डयत् स्वर्गमात्रे धारकदित्यर्थः
काकादिन्यायात् अस्मेति चाप रणकण्डूतीः सम्बध्यते ।

एवै कौशिकनन्दन इन्द्रतनयः स कुमारोऽर्जुनः दुराचमं चापमानमध्य
अथ नृपतेर्दुर्द्विषनस्य परलोकजिगौषयैव साकम् अपरजनजयेच्छया सदैव
रणकण्डूतिमखण्डयत् अर्जुनस्य जयेनेति भावः अर्जुनेन कर्षोपराजयं दृष्ट्वा
दुर्योधनो रणोत्सुकं परजिगोवाञ्च तत्साजय्यथः । “जिगोवा जेतुमिच्छामि
व्यवसायप्रकर्षयोः” इति मेदिनी । “कौशिको विद्यामित्रे” इति त्रिकाण्ड-
शेषः । “मधेन्द्रगुणकुलुकव्यासप्राप्तितु कौशिक इत्यमरः । पैतालौयमेद्
भोपच्छन्दसिक्कं वृत्तम् । ‘तेन इत्यत्र ‘तव’ ‘प्रोषितैः’ इत्यत्र ‘प्रोषितैः’ इति
अत्रपरवृत्तः पाठः ॥ ३६ ॥

अथेति । अखानन्तरम् अर्थात् परशुरामे तेन रामेन सह सन्धिं सम्बध्वा
विधाय पुनरुपयाति स्वात्मं प्रयाति सति प्रोषितैः रामेन विक्षेपितैः प्रकृतिभिः
प्रजाभिः शुचिभिः कौशिकादिभिः सुदृष्टिश्च जयोध्याकैरिति शेषः काङ्क्षामाणा

सुहृद्भिराप्तैरभिनन्दितानां
 गुणोदयप्रोणितसज्जनानाम् ।
 प्रतापविवासितशत्रवाणां
 तेषामभूत्तत्र सुखं निवासः ॥ ३७ ॥

अभिलक्षणाख्यो रामादयः भूरिभिर्मन्दोक्षां विरावैर्ध्वनिभिर्मन्त्रितं बधिरौ-
 क्तं सुवनान्तर्गदभराजं यैस्ते तथा तादृजाः सन्तः पयोदा मेघा उदधिं
 वसुधैविमिषां ध्रुवौ भयोध्वाम् अभिजम्भुः । अन्तरित्यन्वयं, पयोदा अपि
 भूरिभेदोच्चाभिः विरावैर्भुवनान्तरालं बधिरौकुर्वन्ति ।

पक्षे तस्मिन् दुर्बोधने तेनार्जुनेन सद्यः सन्धिं सम्यक् नान्धाभिर्ब्राह्मणैः
 सद्यः योऽभ्यसिति सामं प्रयुज्य पुनश्चपयाते हस्तिनां भते सति प्रोषितैश्चिर-
 विद्युतैः प्रलतिभिः सुबभ्रुर्भोक्-द्रोण-ऊप-हृतराष्ट्रादिभिः सुहृद्भिश्च परमुखा-
 द्विदितवृत्तान्तरित्यन्वयेः । “ततो रात्रां चरैराग्नेः प्रलतिरुद्धनीयत । पाथकै-
 र्यसम्यक् द्रौपदी पतिभिः शुभा” इति भारतीयात् । आङ्गुल्याभ्याः
 विदुषं प्राप्य तस्म्येन हस्तिना-गमनं याचमाना इत्यर्थः ते युधिष्ठिरादयः स्त्रां
 पुरीं हस्तिनाम् अभिजम्भुः । श्रेयं समानम् । उपमास्तुतः । माक्षिनी-
 वृत्तम् । “नममययवृतेयं माक्षिनी भोगिनीकैः” इति लघुयात् ॥ ३६ ॥

सुहृद्भिरिति । सुहृद्भिर्मन्दोक्षाः प्रत्ययितैरभिनन्दितानां प्रसन्नचित्तानां
 तथा सुखानां शौर्यविनयादोभासुदयेन प्रोषितालोपिताः सज्जनाः साधवो-
 यैस्ते तथा तेषां तथा प्रतापेन विनाशिता विभोयिताः शत्रवायैस्ते तथा
 तादृजानां तेषां रामादीनां तत्रायोध्यायां सुखं यथा तथा निवासोपवसि-
 तवृत्तम् । “भासः प्रत्ययितस्त्रिषु” इत्यमरः ।

पक्षे तेषां युधिष्ठिरादीनां तत्र इन्द्रपक्षे सुखं निवासोऽभूत् । पञ्चाखावा-
 गत्य कश्चित् कालं हस्तिनायां स्तिष्यत् इतरादुपवचनाद्राज्यान्तं प्राप्य साक्ष्य-
 प्रसन्नं गत्वा नगरं निभूय तत्र ते सुखमुद्विगच्छन्ति श्रेयं समानम् । इन्द्रपक्षो-
 पेन्द्रपञ्चवीरपणातिष्ठेत्तम् ॥ ३७ ॥

सुखेर्गुरो ज्ञायसि भक्तिनयाः

पृथग्गुरोरा अपि दर्शितैक्याः ।

दिक्षां विभागानुपपद्यमाना

भान्तिस्म चत्वार इवाभ्यवसे ॥ १८ ॥

तैस्तुभिर्विभौ रात्रा कुमारैः पार्श्ववर्तिभिः ।

सुमेकरिव विष्णवेः स हरिप्रस्यभूषितैः ॥ १९ ॥

सुखैरिति । गुरो भक्तिव्यवहारद्वारे तथा सुखेर्गुरोदिति ज्योतिर्विभक्तिं
भक्तिनया चिन्तयन्त्यवधारितैक्यं तत्रा दिक्षां विभागान् पृथक्पृथक् विधा
निर्दिष्टान् दिग्गजान् प्रतिपद्यमानाः प्राप्नुवन्तः यतः पृथग्गुरोरा अपि
भक्तिनयन्याभ्यवसरा अपि दर्शितैक्या एकोभूयराजकायै विष्णवद्वय
इत्यर्थः ते परवारीरामाद्वयः परवारीद्वयः ससुहृद् इव भान्ति स ससुहृद-
इत्येवा इत्यर्थः ससुहृद् अपि तथा दिक्षिनामशापकाः यतश्च पृथक्पृथक्
अपि दर्शितैक्याः । सुखेर्भान्तिज्योति वा योजयता ।

पक्षे ज्ञायसि ज्योते गुरो धूमिलिरे भक्तिनयाद्ये कव्यारो जीवात्मनः
दिक्षां विभागान् प्रतिपद्यमाना कथय इव सुखैः प्रीत्यादिवाचादिपौषवसुखै-
र्भान्ति क । शिवं समानम् । उपमेयं ज्योती । “ज्योता विद्याद्योगापुर्यं भाष्यीर्षं
येवंतेजसो । खलितोदार्थमित्यष्टो सत्त्वजाः पौषवाद्युषाः” इति रूपैकः ॥ १८ ॥

तैरिति । पार्श्ववर्तिभिः सनीपक्षौख्यैस्तुभिः कुमारैरामादिभिः स रात्रा
इत्यर्थः चतुर्भिर्विष्णवपर्यवर्तैर्मन्दरादिभिः सुमेकरिव वनी विभूतिः हरिः
सूक्ष्मा प्रका प्रकाशम् आविर्भाव इति यावत् यस्य स तथा हरिर्देवः
सूक्ष्मैकः स भूषितैः सूक्ष्मैश्चासुरवभूतैरित्यर्थः विष्णवपर्यवर्ता अपि
हरिप्रस्यैः सिद्धदुष्कृतानुलिङ्गिताभयम् । ‘यमानिहैवपञ्चाशैर्विभूतिर्वा-
याविषु । मुक्ताद्विषयिणैश्च हरिणा अपि विभु’ इति, ‘युः प्रकाः सादृ-
शिवान्’ इति यावत् । विष्णवेरिति ये कामनादिर्गन्तव्यमिति कथम् ।

अथ स रात्रा धूमिलिरे हरिप्रकाशवि दग्धवस्त्वान् उपमिः शिवतन्त्रि

सुनोन्मृदिष्टे समये निविष्टे-
 राराधितानां भूषमात्मदात्रे ।
 दिने दिने पार्थिवनन्दनानां
 परस्परं प्रेमभरो सुमूर्च्छं ॥ ४० ॥
 वृष्टावलोकां जगनोगुरुणां
 तेजोऽतिभास्वरतं दधानम् ।

अपिस्वीकृतिं यैस्तैस्तथा तैरिति वा तैस्तुभिं कुमारेणोपादिनिर्वाणौ
 इतरावृत्तयस्तु राज्यावृत्तितम् इत्यर्थं प्राप्य तत्र नगरं निर्वाण आह्वयि-
 त्वाभ्युपगच्छतः । शिवं सज्जनम् । उपमावृत्तयः । ॥ ४१ ॥

सुनोन्मृदिष्टे । सुनोन्मृदिष्टमात्मोक्तिप्रभृतिभिर्धर्मवत्प्रभृतिभिर्दिष्टे उपदिष्टे समये
 वरादिभिरुक्तानि निविष्टेः सुनोपसृष्टकृतेरात्मदात्रेः सौतादिनिर्वाणानाराधि-
 तानां वार्धिवनन्दनानां राजादीनां परस्परमन्त्रोन्मेषभरोः प्रीत्यतिशयः दिने
 दिने सुमूर्च्छं वृद्धम् । सुनोन्मृत्वादिपिप्रिययेन राजादीनामन्त्रोनिवृत्तत्वं
 सूचितम् ।

अथ सुनोन्मृत्वा भावदेव दिष्टे निर्दिष्टे समये नियमैर्द्रोपया सचाद्यौव-
 र्गैकमन्त्रो यः पश्येत् स हास्य वरादि वृद्धचारो दमे वरीदित्वेवैक्य इत्यर्थः ।
 निर्विन्देरात्मदात्रेद्रोपया भूषमापराधितानां पार्थिवनन्दनानां वृषिद्विरादीनां
 परस्परं दिने दिने प्रेमभरोसुमूर्च्छं मन्त्रोपसृष्टकृतया मेदोमन्त्रेभ्यः अत एव
 सुनोन्मृत्वादिप्रदानां पिप्रियकमत्वा चेतुषात् पदार्थैस्तुल्यकाम्यसिद्धावृत्तयः ।
 नारद उवाच । “पाशाक्षी भवतामिका धर्मपत्नी यज्ञस्त्रिणी । यत्रा योनामयैः
 जायता नोतिर्विधोयतामिष्यपञ्चम् । यस्तुक्ता महाजानी नारदेन मह-
 र्जिना । सधर्मं चक्रिरे राज्ञोऽन्त्रोऽन्त्रं वज्रमातता” इति महाभारतम् ।
 अमरः अपि सादावन्महीः काशस्यविद्धः । सिद्धाव्यापारकृतेतिवचनावच्छेद-
 नेति विलम्बः ॥ ४० ॥

इति । राजा वृद्धयः जगन्नाः कैवेया वृद्ध्यां पित्रादीनाम् इति-

राजा सञ्जयमुपमन्युससिं
 प्रास्त्रापयतीर्षनिधेयकाय ॥ ४१ ॥
 सरांसि शैलान् सरितश्च तीर्त्वा
 नन्दसुह्रीनात्मजयेधितयोः ।

[निरुद्धमिति शैलीकी दुर्मनं येन च तथा तं मातामहादीन् इन्द्रनिष्कसमित्यर्थः
 यद्यपि जननीपुत्रकाभिति कर्तृत्वसम्बन्धे यतो मातामहादिभिर्विद्वद्भि-
 नित्यर्थः तथा माञ्जनां सूर्यवर्तिकाभान् प्रतिमाकात् शैली इत्यर्थं सूर्यवदिति-
 तीक्ष्णनिमित्त्यर्थः तथा सञ्जयमुं मनुजनायाः सकलभारुधेन सहितं तच्च मनुजे-
 ॥ ४१ ॥ अथपरत्वादिति भावः तथा चमौलाः शैलाः पृथगीत्या यत्र च तथा तं
 भरतनामकं पुत्रं तीर्त्वा प्रास्त्रायां निधेयकाय सम्पन्नदिनमात्रं प्रास्त्रा-
 पयत् प्रास्त्राणि सम्पन्नयेत् तस्मात्तान्प्राप्य तं नन्दिनाम् प्रेयसादीनाम् ।
 तीर्षं प्रास्त्राभ्यरथीनां पावनादीनाम् च । अथपरविष्णुहान्प्रासीयाभ्याम-
 नभिन्नमिति नैदिनौ ।

यद्यपि च राजा युधिष्ठिरः सञ्जयं सञ्जयं निर्जित्य प्रास्त्राभ्यरथान्नयमात् सञ्ज-
 यताम् चमौलसिं शैलाङ्गम् अर्चयं तीर्षनिधेयकाय हाह्वयमांश्च
 तीर्त्वा निधेयितुं प्रास्त्रापयत् पूर्वोक्तसप्तदशहादिति भावः । निष्कृतं
 यतः जननीपुत्रकाभ् इत्याख्योक्तं जनजातोऽभि श्रीवायिकोऽनित्यत्वः श्रीवा-
 दीयं जननी जन्म तथा कुरवलीयां यदोष्णेष्टानामित्यर्थः नौरथे यथवर्त-
 युधिष्ठिरस्येति यावत् यद्वा प्रियां श्लेषदीम् सप्तलीयवतीति तं कर्मयोगादिति
 अह । प्रास्त्राभ्यरथनापचर्तुं श्रीमान् नारयितुमायुधप्रचकार्ममाकुसकारं
 प्रविष्ट्य तत्र तदानीं युधिष्ठिरस्यैव पत्नीमेनामितां श्लेषदीं वृद्धमसमित्यर्थः
 तथा माञ्जान् सूर्यः भरती दीपयतिः तयोर्द्वयः साक्यवर्तिकाभान् प्रतिमाका-
 हरतं शैलीद्वयम् प्रतिशेज्जित्वात् कन्धुनिर्वाहितवपि तीर्षनिधेयकादीन्
 प्रतिहृत्तममित्यर्थः ॥ ४१ ॥

सरांसि । सरांसि सरौः शैलान् पर्वतान् सरितोनदीन् तीर्त्वा चक्रुः

वीरः किरौटी खमुखोपमूढ

चिताङ्गदः सातिशयं विरेभि ॥ ४२ ॥

प्राप्य प्रभासम्पदमिष्टयोनि

मातामहस्यानमुपेत्य राष्ट्रम् ।

नक्तन् प्रातामहानासमितिशेवः 'तथा यद्वीर्योत्पत्नी च प्रातःकालः कनकौज-
श्रीकण्ठं मेन पथितम् अर्चिता श्रीवशं च तथा पतिजितेन्द्रिय इत्यर्थः यद्वीर्यो
पश्यन् प्राता दिवं ते यद्वीर्योत्पत्नी महाकायासेनां लघेनैधितवीरिरिति वा ।
'प्राता पुंश्चि खभावेऽपि प्रयत्नमनवीर्येण । इतावपि यद्वीर्यायां वीरोरनङ्गवीर्यं
इति' इति वेदितो । तथा किरौटी धृतमुकुटः तथा खसुजाभ्यां उपगृहे चिता-
ङ्गदं विचित्रकेशूरे शेषं च तथा तादृशो वीरो भवतः, वीर इत्यपि क्वचित् पाङ्क-
सातिशयं विरेभि अर्चितं शृणुमि ।

यदि वीरः किरौटी सज्जनः तीर्थभूतान् सरःप्रभृतीन् तीर्त्वा नक्तन् यज्ञ-
हारमिति श्रेयः तत्र यद्वीर्यां नामानाम् इत्यस्य ईश्वरस्य कौशल्यामकरोत्कर्तुः
प्रातःकालेन कनकया चतुर्षोभाभ्या इत्यर्थः पथितवीः चतुर्षोपरिगृहीतान्तिशो-
भस्यस्य इत्यर्थः तथा स्त्रीन खयत्नेन पतिकपयवतो हृद्वा आभिसारं प्रकाशयित्वा
भुवि दास्यी उपगृह्णा गृहीता चिताङ्गदा तथास्त्री पतिपुरन्दरकन्या मेन कः
कृतचिताङ्गदायाचिप्रपुल इत्यर्थः तादृशः सन् सातिशयं विरेभि । "रजसौ-
र्यानि चितादि यनानि च सरांसि च । सन्तिः सामदाहैव देज्ञानवि च
भास्यत । सुखान्यपि च तीर्त्वाणि" इत्यादि महाभारतम् ॥ ४२ ॥

प्रत्येति । च सारतः प्रभासम्पदं पूर्वोक्तकिरौटाङ्गदादिमुपमेयं श्रीम-
द्वर्द्धिप्रपुल चतुर्वीणि यमोदयुक्तं मातामहस्यानकम् राष्ट्रं केचयदाङ्ग-
कौयम् अच्युतेन किरस्तभावेन योकिभृता केचयपेय सन्तोषितः शिवमुत्प-
मेनाचिङ्गदाविमिराङ्गदितः सन् सुमद्राक्षीं सुदुःखानामान् अचिनम्
प्राप्तिर्वैत तम् उत्सवं वेभि पतिमाङ्गलिकमहोत्सवं प्राधित्वार्थः ।

एषी कोऽङ्गुनः प्रभासं नान परं प्रदेशं तीर्थमित्यर्थं प्राप्य । "यद् यद् यद्

सन्तोषितः क्षीरिभृताच्युतेन

लेभे सुभद्राधिगमोत्सवः सः ॥ ४२ ॥

प्रसूत्या पारिजातस्य पूरः क्षीराभ्युधेरिव ।

रेजे सौभद्रसन्तानसम्भवा ज्ञीतरुचोन्वयः ॥ ४४ ॥

कमनीयतया पुष्यन्नन्द्यं सर्वदेहिनाम् ।

वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः" इति मेदिनी । ततश्च चक्षुयोगि रामकृष्ण-
जीह्वजयुक्तं मातामहस्य कुन्तीजनकस्य मुरस्य तद्विश्वोत्सवः स्थापकं राहुं
हारकाराण्यन् उपेत्य श्रीकृष्णामुरीधेर्नित श्रेयः क्षीरिभृता कूर्मसूक्तं भस्मो-
धरेण क्षीरिभृतामपालयिता वा प्रच्युतेन हरिणा । "प्रच्युतस्तु हरो दुंशि
जिह्वे निज्जि"त्युभयत्रापि मेदिनी । सन्तोषितः दैवतकविरी क्षीरवाहिना-
हिनिः सन्तानितः सन् सुभद्रा नाम वसुदेवसुता तस्या अभिनयेन उत्सवं
लेभे सुभद्रां परिवक्षीतवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रसूत्येति । पारिजातस्य दैवतकविशेषश्च प्रसूत्या प्रसवेन पुण्यादिनेत्यर्थः
क्षीराभ्युधेर्दुग्धसमुद्रस्य पूर क्षीर इव तस्य पारिजातप्रघमीत्यतिमानत्वादिति
भावः असौ अशीतरुच उषरशेरन्वयो षष्ठः मुख्यवृक्षप्रसूतो भरतः मद्र-
सन्तानस्य कल्याणपरम्परायाज्ज्वाला लाभेन रेजे शुशुभे ।

एके ज्ञीतरुचश्चक्षुष्यान्वयोऽर्जुनः सुभद्राया अप्यं सौभद्रः तादृशी या
कल्याणीऽपत्यम् । "सन्तानः सन्ततो गोले खादपत्ये सुरमुनि" इत्युभयत्र
मेदिनी । तस्य कल्याण अभिभवुनानकपुत्रप्राप्त्यर्थः रेजे सुमुदे हारकाणां
सुभद्रां परिवक्षीत तत्र संवत्सरसुमित्या पुष्करतीर्थेऽवशिष्टकर्मधे गुणकित्वा
सुभद्रासहित एव इन्द्रप्रकाशं गत्वा तन्नामिमन्त्वं कम्पा सुमुदे रति भार-
तौक्याकाशतया प्रतिफलितोऽर्थः । अन्त्यं सन्तानम् । उपमासङ्कापः

स राघवमन्दनो रेके कामदेव इवापरः ॥ ४५ ॥

इति राघवपाण्डवौघे महराकाव्ये

द्वितीयः सर्गः ।

कथनोक्तिः । स राघवमन्दनो भरतः अपरो द्वितीयः कामदेव इव कन-
नोपतया सोम्यैव सर्वदेहिनां मन्दप्रमानम् पुष्पम् जनयन् सन् रेके युयुते ।

यस्य स राघवमन्दनोऽर्जुनः यथा राज्ञो बुधितिरस्य मन्दयतीति मन्दनः ।
सो मन्दादेरिति कर्त्तरि क्तः । बुधितिरस्यातिप्रिय इत्यर्थः सोऽभिमन्युः
रेके प्रियं सपानम् । उपमा ॥ ४५ ॥

इति श्रीमेघनदूतर्कभागोद्गमहृत्पाण्डवौघविरचितायां राघवपाण्डवौघ-
महराकाव्यटीकायां कपाटविपाटिकाख्यायां द्वितीयः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

स राजाभिमतो लोके विजयोर्जितविक्रमः ।

हरिसारथिनाभ्येत्य वाचितोऽभूद्विवोषणम् ॥ १ ॥

इदानीं रामचनप्रयागे वर्णयितव्ये तत्प्रयोजकं चैकमेव दशरथस्य परदशहानं प्रकटयितुं रामादिजन्मनः पूर्वं कृतमपि देवासुरयुगे दशरथस्य देवपक्षसाहाय्यं कथयितुमाश्रयति

स इति । राजा दशरथः हरिरिन्द्रस्य सारथिना जातकिना इन्द्रादि-
प्रेरितेनैतत्सर्वं कथ्येत्याद्यस्य कथोप्याश्रयमिति शेषः । द्विषः आरोग्यं तद्विषयका-
दिभिरुपद्रुतयोत्पद्यः स्वयम् दशरथं याचितः प्राथितोऽभूत् । तदानीमभ्येदि-
राजानः क्षितासान् विहाय दशरथस्याभ्यर्चने शैतुमूर्ते विप्रेनवत्याश्च विचरन्
वनसङ्घपङ्क्त्यपराजयेन ऊर्जितोविक्रमः पराक्रमी यस्य सः सतः ॥ लोके
भुवने अभिमतः अतिशूरत्वेन सम्मतः । अत्र दशरथस्याभ्यर्चनं इति विप्रेनव-
दवस्य शैतुस्यात् काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

पथे लोके अर्जितं उपाजितो विक्रमी यस्य सः तदा राज्ञो बुद्धिदिव-
काभिमतोः सम्मतः यमुनाविहारयिति शेषः । “यामका तो चर्मेराजमनु-
प्राप्य च भावत” इति मारतोऽद्यात् । स विजयोर्जुनः । “विजयः आत्मनो
पार्थ” इति विश्वः । हरिर्बाहुः सारथिः सखा यस्य स तथा ॥ । ‘वना-
विषेन्द्रपद्मार्कमिच्छादिर्वागुवाचिषु’ । ‘शुक्रार्ककपिलेकेषु हरिर्वा कपिले
त्रिषु’ इत्युभयभाष्यमतः । हरिसारथिना यज्ञिना नाश्वर्यप्रेषित्वर्थः कथेत्य
द्विषः आरोग्यं आर्वादिपरीरिन्द्रयोत्पद्यः वनम् इन्द्रदुष्टतत्पञ्चादिनिवासजानरवा-
दिदशरथचौर्यं आत्मवशानकमरकं दग्धमिति शेषः । वाचितोऽभूत् । पुरा
विजः ॥ सैतकिरुपयुगे दुर्वासकाद्वरतप्रक्षिप्यमाणस्यताम्रधरादह्वयदीनस्य
कथ्यवनवाग्निर्जमवानग्निः आत्मवदमदधर्मं तत्प्रतिहारं भव्यमानः यमुना-
विहारं उपाय एकाको ज्ञात्वा सः निवहन्मनुजन्वीत्य तत् प्राथितवामिति
कारतकका आदिदर्शक २२३-२२७ पद्यादि ॥ १ ॥

क्रामन् दिवं कीर्तिभिरर्जुनोऽथ

तद्गोतवलाहरिणा रणेन ।

नरः स साक्षादिव गाण्डिवेन

चकार भीतिं धनुषा परेषाम् ॥२॥

स देवदत्तोद्धतवीर्यसम्-

दक्षोद्यवाक्षोप्यवलङ्घयधरो ।

क्रामन्विति । अथ मातङ्गियावनानन्तरं कीर्तिभिरर्जुनः “अर्जुनः कङ्करी
पार्श्वं कार्तवीर्यमयूख्यः । नातुरेकमुतेऽपि स्थात् पुंलिङ्गे ‘अवशिऽपिच’ इति
भेदिनौ शुभः अतियशस्वीत्यर्थः । ‘अवलोऽर्जुनः’ इत्यनरः । स दृश्यमानः तेन
मातङ्गिना भीता वृषाः क्रत एव वल्कन्तः सुमर्यं गच्छन्तो हरयोऽप्या यत स
तथा तेन रणेन इन्द्रपेरितेनेत्यर्थः दिवं स्वर्गमाकाशं वा क्रामन् गच्छन् सन्
कौकयीसहित इति शेषः वामायणे (ब) तथैकोत्तरवत् धनुषा परेषां शत्रूणां
तिमिधजादीनां भीतिं चकार अथ प्रतापतिश्रयमुपमया व्यनक्ति नर इति
गाण्डिवेन धनुषा शार्ङ्गैरेत्यर्थः साक्षाच्चोर्विभूरिव यथा शार्ङ्गधनुषा विष्णु-
देव्यानां भवं चकार तथेत्यर्थः प्रतापतिश्रयं प्रकटयामासेति भावः । “नरी-
मर्त्यैर्धुंनैश्चुते” इति “गाण्डोवगाण्डिवो चापमात्रे पार्श्वधनुष्यपि” इतिच
शेषचक्रः ।

अथ अथ वज्रिप्रायेणानन्तरं कीर्तिभिर्दिवं स्वर्गं क्रामन् पूरयन् कीर्त्या
स्वर्गोऽपि गीयमान इत्यर्थः साक्षादिव नरो नरमात्मकस्य भगवद्गारायणांश्रुला-
वतारः सोऽर्जुनः कृष्णेन सहैति शेषः तेन वज्रिना भीतः वल्क्यादानौय इत्यर्थः
तथा वक्रान् विक्रामन् हरिवर्जानरोयत स तथा धानरकेतव इत्यर्थः सच वक्ष्यति
विष्णुवल्क्यासः तेन रणेन तथा गाण्डिवेन गाण्डिवमामकेन धनुषा वज्रि-
दत्तेनेति शेषः उपकथितः सन् परेषाम् अन्धेषां आकाशवववादिनां भीतिं
चकार वज्रिदत्तरथगाण्डिवादिभ्यः सन् तद्दृष्टमानधाण्डवदनपादिनां
धरितः पलायनभिरोषेन नर्यं चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥

स इति । द्वैरिन्द्रादिभिर्दिवं उच्यता वज्रिना वीर्यमयत् तान्धर्माति-

द्विषद्विषिज्ञोपवनं स्वबाहु

प्रतापकमे ज्यसने जुहाव ॥३॥

निजविक्रमनिर्धूतपर्जन्यवरसन्धतिः ।

स पद्मगांक्षार्थं ब्रूव द्रावयामास दानवान् ॥४॥

ज्यो यजे सः द्वैर्वर्जितश्रोत्रातिशय इत्यर्थः तदा यजोवाः यजामो ये
पात्रा सौवर्ण्यस्य सहीतो यजुः पृथिव्यां वापयतीति यजोवायोवायोवायोवायो-
वायो स दक्षरथः द्विषन्तः जयत एव "द्विषन्ताः विंशत्यात् सपीतोवाहुर्ध-
मवहर्धमनिव वनं समृद्धं खल्व वायोः प्रतापकमे वराकनामिषे ज्यसने
बुद्धो जुहाव दूतवान् निजशुभप्रतापेन शत्रुघ्नं जयानित्यर्थः । सप्त विंश-
द्विषिज्ञावोपात्तं बाहुपताये च बह्विषारोपाहुपकावह्वारः ।

पक्षे सोऽर्जुनः द्विषन्तो विषोदमवादिना विंशती ये विंशिताः सपीः ।
"तत्रेवोरगसङ्गाताः साख्यस्य सपीपतः । सत्तु जनीविर्धं पीरं निष्पे-
र्षितानवा" इति शारतोदात् । तेषां भवद् यद्वनं साख्यं तत् जय-
वायोः प्रतापं रूपयति प्रकाशयतीति । यन्मौ बह्विति कर्षरि बट ।
तस्मिन् ज्यसने बुद्धो जुहाव बह्विना साख्यं दाहयामासित्यर्थः, बह्वैः पूर्व-
श्रीचीकप्रतापवर्धकत्वं तद्विषिदवीन ज्ञापयति किन्भूतः द्वैत्यादिः द्वैष-
बह्विना इतो सप्तवीर्यसम्पन्न यजोवांनिंदन्तारथैःपि जयमनसविषी-
कस्यस्यः पूर्वशूच्य तो धारयतीति द्वैदतोऽततोर्धसम्पदयोवायोवायो-
तूवापारी बह्विनास्य योर्धं वर्धितम् जययवावपूर्वशूच्य दत्त इत्यर्थः । द्वै-
दत्तेन तवासकशब्देन तवादीत्यर्थः सप्तता प्रकटिता वीर्यसम्पत् बलं च इति
बह्वकाव मनोरमं साख्यवदाहसमर्थैःज्यसने द्वैदत्तशब्दाभावात् तत्परमै-
कदानवीन विन्दुवरसः ज्ञाज्ञादानोयार्जुनाय द्वैदत्तशब्दस्य दत्तार्थम् ॥ ३ ॥

निति । निजविक्रमेण स्वपराक्रमेण निर्भूता विजयीकृता यजोवा-
ह्वस्य वरसन्धतिर्देवि सः दक्षरथकार्यं दानवविद्राक्यं जयमैव कुर्वन्तित्यर्थः स
दक्षरथःकनान् बानान् ताक्षरं भवद् एव शत्रुवान् यजुवान् द्रावयामास
शान्तितवान् । 'यजोवो रघुदेवो' इत्यमरः । निजविक्रमेण निर्भूता

दिवः स कृत्वा मयशान्तिमेव ।

प्रथीतगुप्तिर्हरिणा कृतश्रोः ।

पुनः प्रपेदे निजमेव राष्ट्रं

रामाननालोकनलम्पटात्मा ॥५॥

वर्त्मन एव भवदम्पदुद्दिष्टिषु श्रवस्ततिरसुरसुतकाशपरम्परा येन स इति
केचित् ।

एषे निजनिजमेव निर्धृताः परित्या इन्द्रेरितभजनकोषा यथा तादृशो
श्रवस्ततिर्यस्य सोऽर्जुनः तादृशं यस्मिन् एव तादृशवदतिप्रतापोत्थयैः सपत्नान्
दानवान् पत्नान् दानवहित्थयैः द्रावयाभास वङ्गो वातयाभास इन्द्रेरितान्
कैषान् वाक्वर्षेर्निराकृत्य पत्नयमानान् पत्नयादीन् वाक्पीनावकृष्य वङ्गो
द्रावयाभासित्यर्थः । समयलाप्यपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

दिव इति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दिवः स्वर्गस्य कामयशान्तिम् सपत्नव-
निवाशं कृत्वा प्रथीता विहिता गुप्तो रक्षा येन सः तथा हरिणा इन्द्रेण
परितुष्टेन सतीति शेषः कृता पुनस्कारदानेन श्रोः श्रोभा यस्य सः तथा रामादाः
कृद्गतायाः कैकया रामनालोकने लम्पटः सामिलावः भ्राता यस्य स सुह-
ग्रप्रापनयनाय शुभ्रवनाकां कैकयीं क्षात्रराजं पश्यन्त्यर्थः स दम्बरधः पुन-
र्निजमेवराष्ट्रम् अयोध्याराज्यं प्रपेदे प्राप । केचित् रामरामनालोकन-
लम्पटालोत्पादु एव मनोरमम् पतुरसंश्रानात् परमेव रामाद्युत्पत्तेः ।

एषे एवं पूर्वोक्तरीत्या प्रथीता कृता गुप्तिः स्वास्वयं ददती वङ्गो रक्षा येन
सः तथा हरिणा कृष्णेन कृता श्रोतस्य सः कृष्णवदित इत्यर्थः, हरिणा
इन्द्रेण वज्रिना वा कृतश्रीरिति वा तादृशः सोऽर्जुनः यस्मिन् सपत्नान् दानवान्
शान्तिं कृत्वा श्रवशान्तं ययदानं वज्रिदाहृदित्येत्यर्थः रामादाः द्रोपयाः
सुमद्रायाश्च रामनालोकने लम्पट भ्राता यस्य सः वनितानुसं द्रुमुसुतककदानः
वङ्ग इत्यर्थः दिवः स्वर्गान् स्वर्गीयवनात् स्वास्ववाहित्यर्थः पुनर्निजमेव राष्ट्रं
इन्द्रपदां प्रपेदे ॥ ५ ॥

स्वर्गमार्गस्य मित्रं वा साभर्तृवरबोद्धतः ।

तुतोष वनिता भक्तिविनमत्तनुमध्यमा ॥६॥

महाधर्ममुक्तामयसंविधान-

प्रकामरम्या मणिदाहविना ।

सभा कुमाराधिगता नृपेन

मेधि सुधर्मैव सुराधिपेन ॥७॥

अर्थेति । या स्वर्गमार्गस्य स्वर्गमार्गगमनस्य वरदहोत्वर्थः मित्रं हेतुः
रामवनवासद्वारा तात्कालिकमरम्यजनिकेत्यर्थः सा भवमा वनिता एतौ
कैकेयो भर्तुः स्वामिनः सकाङ्गात् वरदोदयोचितयोर्योगतोत्तमात् । “वरदो
ज्जायातरि पत्यो देवतादेवभोक्षिते” इति मेदिनी । देवाद्यन्तोविताङ्गाद्यो वर-
दयं प्राप्येत्यर्थः भक्त्या अनुरागेन विनमन्ती प्रबोधयन्ती तनुमेव क्रियायां तद्वत्ता
तथा, तुतोष सुमुदै वरयोदैकेन रामवनवासं द्वितीयेन भरतस्य राज्यं क्षपि-
ष्यते ।

पक्षे । यत् स्वर्गमार्गस्य स्वर्गवर्त्मविहारस्य मित्रं अर्थात् । दिवि ज्योति-
रन्तरमारभेतानित्यादिश्रुतेः । सभा वनिता द्रोपदी भर्तृवरस्य स्वामिन्वि-
द्याकुलस्य योगतः सम्बन्धात् तुतोष विराट्कुलं प्राप्य सुमुदै इत्यर्थः विभूता
भक्त्या विनमन्ती तस्यां तनुमध्यमा श्रीरामव्या धेति वा, विप्रेणन्दोः शर्म-
धारयः ॥ ६ ॥

अर्थार्थेति । - नृपेन दशरथेन महाधर्ममुक्तामयं महाधर्ममुक्तामयवृत्तं अन्त-
र्धर्मविधानं तीरथाद्विरचना तेन प्रकामरम्या अतिरम्योया तथा नखिनि-
दाहविष्य विना विचित्रिता आश्चर्यरूपा वा तथा कोः दृष्टिभ्यः नाराः
कन्दर्प इव कुमाराः सुन्दरपुरुषाकोरविगता आगता । कुमारेः रामाद्विनि-
रचिनतीति आख्याना न वचिबद्धं देवानुरक्तप्रभात् प्रतिनिष्ठैः प्राद्यानाश-
कृत्तैः । तादृशो कमा सुराधिपेनेत्येव कृत्तर्मा देववरा एव मेधि प्रविष्टा संसा-
नाप्रतिनिष्ठस्य धर्माप्रविधेयेत्यर्थः । “अतः सुधर्मा देवसमे”त्यमरः । साधि
महाधर्मोद्विधिविषयवती कुमारेण कार्तिकेयेनाधिगता च भवति ।

ब्रह्मावाप्तिकृतोपायः स देवर्षिकृतादरः ।

भौमोद्यमपरः काष्ठी वरासम्भारितामगात् ॥८॥

हृदभावं नतस्यापि तस्य पृथ्वीपतेः परैः ।

दुःप्रार्थ्यमभूत्सेवो नैदाघस्येव भास्वतः ॥९॥

पथे । नवार्थां सुक्तां यथां वा तथा मयस्य स्वास्त्वदवाप्तिकृतस्य मय-
दात्मन्यस्य यत् संविधानं श्रित्यकोशसं तैत्त प्रकाशमात्मा कुमारार्थं नादभिनता
अर्थमवचितमवदानवनिर्मितत्वाद्भुंनप्रमाणादेव सत्येत्यर्थः तादृशी सभा
पृथिवी बुद्धिद्विरेव मेवे प्राप्ता । त्रैवं समानम् । उपवासकारः ॥ ७ ॥

इति । इत्यस्य सत्तावधिनिमित्तस्य अभासो प्राप्तो कृत उपवासः यथाहि-
साधनं येन स तथा देवैः अपिनिष्ठ कृतादरः कृतसम्मानः, तथा भौमो मय-
स्यैव स उपवास आरम्भः पुष्पाचमुत्थानं तत्परः उ द्भारस्यः काष्ठी समये वराधा
वाहुकस्य सम्भारितां सम्भारित्वं अगात् काष्ठी हृदो वपुषिस्थः ।

पथे । देवर्षिणा वरादेन कृतादरः आदरेण अग्रितपाङ्कजस्येव इत्यर्थः,
अतएव इत्यस्य राजसूयास्वयंवागवाप्तो कृतोपायः कृततदुपायचिन्तनः तथा
भौमस्य भौमसेनस्य आतुर्यं लक्ष्यः पराजनाङ्गपरः तत्परः सन् स बुद्धिद्विरेव
काष्ठी वरासम्भारिता ममभराजस्य अरितां श्रुतान् अगात् भौमद्वारा वरासम्भं
अतमानिस्थः । अदर्थं राजसूययमभारस्तेति पाङ्कजस्येव नारदाङ्गुत्या
कथं स मन्त्रोभवेदिति तदुपायं चिन्तयन् कृष्णमरणाच्च ततश्च वरासम्भविभा-
जमन्त्रादेव स न भवेदिति निश्चय्य सङ्कल्पो भौमार्जुनो तत्र प्रेक्षयित्वा भौमस्य
तं आतुराभासेति आरतौ मारतौ । अत्र स इति बुद्धिद्विरेवमर्षिणा तत्कालेन
बुद्धिभिरः अकृतत्वादुच्यते ॥ ८ ॥

इति । हृदभावं हृदयं गतस्य प्राप्तस्यापि तस्य पृथ्वीपतेः राज्ञो इत्यर्थस्य
देवः नैदाघस्य भौमराजोन्मत्तस्य भास्वतः सूर्यस्येव परैः अमृतिर्दुःप्रार्थ्यम्
अमृतिरूपमभूत् पथे । उपवासकारः ।

पथे इत्यस्य लोकायः स्वभाव इत्यर्थः तं नतस्यापि तस्य पृथ्वीपतेर्बुद्धि-
द्विरेव राजसूयायै दिक्षां अवाप्य प्रवर्तमानस्येत्यर्थः तेषां परैरन्यैर्दुःप्रार्थ्य-
मभूत् । अत्रान्त् कथाकम् ॥ ९ ॥

यथाशुभेधेन पुरामहत्त-

स्तथा परं बहुमियेष भूपः ।

स राजसूयेन यथा च पूर्वं

राजा हरिश्चन्द्र उदारकीर्तिः ॥१०॥

स चतुरङ्गयुतं व्यसज्जहिषा-

मनुजवर्गमधृष्यमुदायुधम् ।

इत्थं रामकनप्रयागप्रदीपकं देवासुरसंग्रामादिकं वर्धयित्वा यजति राजा-
द्विषेयं भरावचारावकस्य सुखीभावे मूलभूतं यथाहितं दृष्टव्यं यथाति-
शयं वर्धयितुमारभते यथेति । उदारा मरुतो कीर्तियेष स तथा । 'उदारी
दाहमहतोः' इत्यमरः । स मृषी राजा दृष्टव्यः अशुभेधेन यजतिद्विषेय
परं परमिदं किञ्च 'यष्टु' पूजयितुम् इदं यजतिस्तथा । अमोघमिति यथा
पुरा पूर्वं मरुतो अपविशोऽशुभेधेन परं बहुमियेष यथाच पूर्वं राजा
हरिश्चन्द्रो राजसूयेन यजतिद्विषेयं बहुमियेष तथैवार्थः मरुतहरिश्चन्द्रोरिव
तस्य यजोऽतिसम्पन्नानासीदित्यर्थः । अमोघमानयोरनेकत्वात् माघोप-
जेयम् । 'माघोपमा यदेकस्योपमां बहु दृष्टमि' इति लक्षणात् ।

एष स भूपो युधिष्ठिरः अशुभेधेन मरुतो यथा राजसूयेन हरिश्चन्द्रो यथाच
तथा राजसूयेन परसुत्कृतं यथा आसन्नं यष्टुमियेष स्तपितुः पाक्योः
युधिष्ठिरमिन्द्रलोकवासाय राजसूयं यथा कर्तुं कारयेत् इत्यर्थः । त्रिषं समाप्तम् ॥१०॥

सथेति । अकारः पूर्वादिभ्यां सप्तम्यै । स दृष्टव्यः चतुरङ्गयुतम् अशुभेधा-
लम्बनीयाद्यसहितं हिषा क्रतुना जात्याश्रयवादैक्यवचनम् अष्टकम् अनति-
शयनीयम् उदायुधम् अस्त्रादिताण्डं मनुजवर्गं अस्त्ररक्षकसत्त्वसमूहं वित्तपदि-
नमन्त्राद्यं पृथिवीकलकाद्यं व्यष्टकम् प्राथिवीकं वित्तं परिश्रमसं-भवं रक्षितुं
अनुजवर्गं नियुक्तवानित्यर्थः ततो मनुजवर्गात् सङ्घातैः अनुभा दृष्टव्यं
क इव नाम परः कीवाद्याप्यारो हनुर्न पराजितः स विजितः अश्वपथ-
मानतः शर्म एव पराजित इत्यर्थः ।

क्षितिपरिक्रमश्चाय ततोऽमुना

क इव नाम परो न पराजितः ॥११॥

आप्राच्याञ्जङ्गकन्याजलभरजनिताडम्बरादम्बुराशे

राघ प्रत्ययचैवानिलललितलतास्पन्दिनश्चन्दनाद्रेः ।

आपाश्चात्याञ्च लक्ष्मीपतिरचितनिजावासमुद्रात्समुद्रा-

दाच स्वःसोदरेभ्यस्तमुदजुषत भूरुत्तरेभ्यः कुरुभ्यः ॥१२॥

यस्य स युधिष्ठिरः चतुर्भिरङ्गेः सेनाङ्गेर्देव्यादिभिर्युतं युक्तम् । 'अथय-
रघपादात् सेनाङ्गं साक्षतुष्टयम्' इत्यमरः । द्विषां ज्ञान्नाम् अष्टयम् उदा-
युधम् अतुजवर्गं स्वकनिष्ठभोभालुनादिकं क्षितिपरिक्रमश्चाय राघव्याङ्ग-
करयश्चाद्यं समग्रं पृष्ठो परिक्रमितुं व्यसजत् ततश्चैरतुजवर्गैरमुना युधि-
ष्ठिरैश्च क इव नाम परो न पराजितः सर्वानपि राज्ञः पराजित्य तेभ्यः करो
अहोत इत्यर्थः । तत इति तृतीयामाससिः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्, 'द्रुत-
विलम्बितामाह नमो भरो' इति लघुणात् (कन्दोमङ्गरी द्वितीयस्तवकः) ॥११॥

आप्राच्यादिति । जङ्गकन्यायाः गङ्गायाः जलभरेण प्रवाहिते जनिता
आडम्बरः संरम्भः तरङ्गव्यापणमिति यावत् यस्य तस्मात् । "आडम्बरन्तु
संरम्भे ढुङ्गिते तूर्यनिखने" इति हेमचन्द्रः । प्राच्यात् पूर्वदिग्वर्तिनोऽम्बुराशेः
समुद्रात् आ प्राच्यसमुद्रपर्यन्ता भूःपृथिवी तं दक्षरघम् सदजुषत निषेधे ।
तोदादिकस्य लुपधातोर्लङ्कारकम् । यद्यपि दक्षिणसमुद्र एव जाङ्गवी सङ्गता
न पूर्वसमुद्रे तथापि तत्सङ्गमस्य पूर्वसमुद्रनेत्राद्यादिवसुक्तं, तथा प्राच्यप्रोभि-
नवी गङ्गेनागिष्ठः चैत्रनासौयानिलः दाक्षिणात्यानिल इत्यर्थः तेन लक्षिता-
लक्षिता या लतालार्हा अन्धवलनं विद्यते यत्र तस्माच्चन्दनाद्रेर्मलयावल्या-
दाच भूतम् उदजुषत । तथा लक्ष्मीपतिना लक्षणेन रचितस्य रचयिष्यमाख-
शेत्यर्थः निजावासस्य मुद्रा परिस्वितिर्यत्र तस्मात् अविष्यद्धारवतोयुरो-
पलक्षितादित्यर्थः तथा पक्षिषदिवत्तिनः समुद्राच्च आ तत्पर्यन्ता च

कुमारशक्त्या करदौकृतायां
 चितावपश्यन् स्वभुजेन साध्यम् ।
 अजातशत्रुर्नियमेन राजा
 यच्चैर्दिवं जेतुमुवाह दोषाम् ॥ १३ ॥

भूतान् उद्वृणुत । दशरथराज्यसमये दारकाया अजननात् रचितेति आश-
 कायां भूतसामान्यविहिताद्येति भविष्यति ज्ञापयत् । तथा सः स्वमेव
 सोदरेभ्यः सहस्रेभ्यः सतरेभ्यः कुलभ्यः सुमेरोदतरदिव्यसिंहासनेभ्यश्च वा तत्-
 पर्यन्ता भूतान् उद्वृणुत अत्र पक्षे रूपदं मुखतराजसमूहपरम् इत्थं चतुःसीमा-
 वच्छिन्नभूमिस्थिता राजानः सर्वेऽपि तच्छासकमनुमान्य तदौघाहं न चमद्-
 रित्यर्थः । अत्राभिनिधावाङ् सोमाभिव्याप्तोरपि चित्ति आरादादिवात् आरा-
 दाद्यैरिति तद्योगे सर्वत्र पश्यन्ती ।

पक्षे तु युधिष्ठिरमित्येव विज्ञेयः युधिष्ठिरः सर्वं युधिर्वै यज्ञोक्त्यै कर्त-
 कमाश्चित् भावः । सम्भवास्तमिदम् । “सर्वं यथा तथैव लिखितयति यथा
 सम्भवाकोतिरित्यम्” इति लक्षणात्, कन्दोमञ्जरी २५ अक्षरः ॥ ११ ॥

कुमारैति । अजातः शत्रुत्येव न राजा दशरथ कुमारशाम् अश्ववार-
 सेनानां शक्त्या कृतेन करदौकृतायां करं राजशास्त्रभागं ददातीति करदा
 अकरदा करदाकृता इति करदौकृता अभूततद्भावे हिः तथैवविधायी चितो
 “कुमारः स्याच्छुके स्तन्दे युवराजिःश्व वारके” इति मेदिनी । स्वभुजेन निज-
 बाहुवर्णेन साध्यं कर्तव्यम् अपश्यन् निजमुक्तसाध्यस्य असौम्यसाधनादिधियाः
 सक्तित्वार्थः यथैवमेधादिभिर्दिवं स्वमे जेतुं नियमेनयज्ञविध्यनियमेन दोषाम्
 उवाह मेवे अष्टमेधयज्ञे दौक्षितो अभूथेत्यर्थः । कुमारस्य रामस्य शतवैति
 व्याख्यानमसङ्गतं तदानीं रामाद्यनुपपत्तेः ॥

पक्षे अजातशत्रुर्युधिष्ठिरराजा कुमारशाम् युवराजानां भौमादौनां श्रान्ता
 करदौकृतयां सर्वतोऽप्येतकवादां चितो स्वभुजेन साध्यम् अपश्यन् राज-
 मुवाहं सर्वतः करदपक्षं साष्टमिः प्रतिनिधिनिर्निव्यादयचित्तार्थः यज्ञैराज-
 सुवाग्मेर्दिवं जेतुं पितुः युधिष्ठिरमिन्द्रलोकवासं सम्पादयितुम् । राजसूयस्य

विधिमनुचरन् प्रारवंशस्तथा स महीपति-

व्यंतनुत इविर्धारावृष्टिं त्रिपिष्टपतुष्टये ।

सलिलममलं काले काशे यथा विस्तृतमपि

भुवमनुशतां प्राप्तो नादायमुष्य पुरन्दरः ॥१४॥

स तर्पयामास दिवं इविभि-

र्द्विवेन्द्रमुख्यानपि दक्षिणाभिः ।

वसुप्रदानैर्वसुधामग्निषां

यशोभिरुच्चैर्भुवनानि सप्त ॥१५॥

सर्वलज्जोऽपि प्राधान्यात् यत्रैरिति मोरये वक्ष्यमनम् । दीप्तान् उवाच राज-
सूये दीक्षितो बभूव ॥ १३ ॥

विधिमिति । विधिं यदीक्षितविधानम् अनुचरन्नुपपन्नम् यथाविधानाहु-
सारोत्थः स महीपतिर्दशरथः पथे युधिष्ठिरस्य ग्राम्यज्ञानामश्वगौज-
वत्पथिकरस्यदात् पूर्वभागवर्तिसदृशसकमानादिविधित्वं गृहम् । “प्रारवंशः
प्रामृषविर्धेनाम्” इत्यमरः । तत्र तिष्ठतीति ग्राम्यं शब्दः सन् त्रिपिष्टपानां
देवानां सन्तोषाय स्वर्गवाचकस्य त्रिपिष्टपशब्दस्य देवेषु सत्तया इविर्धाराया
वृष्टिं त्याज्यम् अथैव यथैवं तथा व्यतनुत विस्तारयामास यथा पुरन्दर इत्यु-
क्ताः काशे काशे यथासमयम् अमलं स्वच्छं समिद्धं विस्तृतमपि यथेवमि सर्वं लोके
इति शेषः भुवम् अद्यापि असुखं दशरथस्य पथे युधिष्ठिरस्य अश्वगतां निवृत्त्यै न
प्राप्तः भुवसुरप्रेषायाम् एकदा तस्य महीपतेर्इविर्धारावृष्टिमुपयुज्य तच्चिन्तुवार्थ-
निवाद्यापि पुरन्दरी जलं यथेतीत्युरप्रेषा तदाप्य इविर्धारावृष्टेरभिप्रभृतम्
अन्यत् । अथच इविर्धृष्टिं सकदनुभूय प्रतिदानतया तच्चिन्तय्य अथवा अश-
क्यत्वं युज्यते । हरिश्चोक्तमिदं “अथमरसङ्गातः सङ्गमेर्देर्देर्हरिचोक्तता”
इतिशब्दभात् ॥ ■ ॥

स इति । स दशरथः पथे युधिष्ठिरस्य इविर्भिर्द्विवेन्द्रं कर्त्तुं सत्तयाया
सर्वोक्तान् देवानित्यर्थः तर्पयामास अमीश्वरम् तथा त्रिवेन्द्रमुख्यानपि

निष्पृष्टः स्वशरीरेऽपि तथानर्चं स ऋत्विजः ।

यथा ते धनसम्पत्त्या कुबेरमवसेनिरे ॥१६॥

चाराधितस्तेन मखे पुरस्ता-

मनुष्यमूर्त्त्या विहितावतारः ।

जगत्तदस्याग्निशुपालं कृत्वं

समादधे स्तेन बलेन विष्णुः ॥१७॥

आग्नेयलोत्तमानपि ऋत्विगादीनित्यर्थः दक्षिणाभिस्तर्पयामास तथा चक्षुषी
सर्वे वसुधां वसुपदानेर्धनदानेस्तर्पयामास तथा ■ भुवनानि भूवादौनि एषै-
कतैर्यज्ञोभितर्पयामास सर्वेसन्तोषजनकस्तस्य यच्च आचोदित्यर्थः ॥ १६ ॥

निष्पृष्ट इति । स्वस्य शरीरेऽपि निष्पृष्टः निरभिहावः याचकोपक्षितो
अतिप्रेमात्पदं निजशरीरमपि त्यक्तं समर्थ इत्यर्थः स दृश्यः पक्षे बुधितिरस्य
ऋत्विजो यज्ञिकान् तथा आनर्चं दक्षिणादिभिः पूजयामास यथा ते ऋत्विजः
धनसम्पत्त्या धनसम्पत्त्या ततोऽस्त्वयेति श्रेयः कुबेरं धनसम्पत्तिं अवसेनिरे
अनिनामस्माकं कतमः कुबेर इति अवजानन्तिष्य अतिमानिनस्ते जाता
इत्यर्थः । अतः कुबेरावशया प्रसम्पन्नेऽपि जगत् सन्त्यन्तकालात् असन्त्यन्ते
सन्त्यन्तकपातिशयोक्तिरसङ्गारः ॥ १६ ॥

चाराधित इति । पुरस्तात् पूर्वं मखे यज्ञे तेन दक्षरथेन चाराधितः
पूजितोऽपि पुरस्तादनेषस्य विष्णुदेवतत्वादिति साधः मनुष्यमूर्त्त्या राजाविमूर्त्त्या
विहितावतारः सन् स्तेन बलेन विजया अलौकिकशक्त्या पाशिशु पाशक-
पर्यन्तस्यापि जगत्तदस्य पालकत्वं रक्षित्वं समादधे अथाह एतदुपनिषत्त-
पुष्टौनेव भगवान् विष्णुः ऋष्यशृङ्गकृतयज्ञधराऽवनुप्रविष्टो राजादिकपेक्षावतोर्ह
जगत्तदं पालयामासेत्यर्थः आग्निशक्तिं अत्ययोभावनित्यर्थं जगत्तदपि विषयं
अमूर्त्तकश्चित्कालेन आग्नेयबलिकस्य प्रत्युत्पत्तीवनाललोत्तम् ।

एषे मनुष्यमूर्त्त्या वासुदेवकपेक्ष विहितावतारः यदुपनिषतोक्तं विष्णुः
ब्रह्मः तेन बुधितिरस्य औप्राथम्यमुनतेति श्रेयः मखे राजसूययज्ञे पुरस्तात्
इतरथापतिपूजनात् प्राक् चाराधितः अर्चादिना पूजितः सन् स्तेन बलेन

मखावसाने मघवत्समानो
यथोचितं योजितमानपूजान् ।
विशांपतिर्भूमिपतीन् विस्तृज्य
शान्तोऽसर्गमवनिं शशास ॥१८॥

तथा भूलोकचन्द्रस्य ससृष्टिरतिवासवा ।

ज्योत्स्नेव चक्रवाकाणामासौदुःखाय दुर्द्दाम् ॥१९॥

अमघवस्य अग्निशुपालकत्वं नास्ति अग्निशुपालः अग्निशुपालनामा राजा यत्
तद्द्विजशुपालकम् । अकृतसमासात्तादेति ऋदादित्वात् कः तस्य भावस्तत्त्वं
तत् समादधे अकार प्रथमं युधिष्ठिरकृतमाराधनमसहनानं निन्दन्तश्च अग्नि-
पालं कृष्णकृतेन चित्तेर्देश्यः ॥ १७ ॥

मल्लेति । मघवता इन्द्रेण समानश्रुत्यः विशां मनुष्याणां पतिर्दशरथः
पथे युधिष्ठिरश्च । “विट्पुमान् मनुजे वैश्ये” इति मेदिनी । मघवताऽङ्गमेषश्च
पथे राजसूयस्य अवसाने अन्ते यथोचितं यथायोग्यं योजिते कृते मानक्षितो-
त्तिष्ठ पूजा च तेषां यद्वा योजिता मानाय सम्मानाय पूजा येषां तान् भूमि-
पतीन् राज्ञो विस्तृज्य स्पर्शविषयान् प्रख्याप्य शान्तो निवृत्त सपसर्ग उपद्रवोयुक्त
ताम् । “सपसर्ग उपद्रवे । प्राप्ते च रोगमेदे च” इति हेमचन्द्रः । अवनिं
भूमिनीं शशास पालितवान् ॥ १८ ॥

तथेति । भूलोकस्य आकाशकवासस्य इव भूलोकचन्द्रस्य दशरथस्य पथे
युधिष्ठिरस्य अतिवासवा वासवमिन्द्रमतिक्रान्ता इन्द्रसम्भरेण्यधिकैर्त्यर्थः तस्मा
तादृशो सम्भविः सम्पत्तिः चक्रवाकाणां निज्जाविरहिपक्षिविप्रेयासां ज्योत्स्ना
कोसुदीव दुर्द्दामं विजतां दुःखाय आसीत् । “द्विवदुर्द्धमदुर्द्धद” इत्यमरः ।
अत्र सम्भ्रजो ज्योत्स्नासाम्नात् यथा होतृणापि ज्योत्स्ना चक्रवाकाणां दुःखाय
आसीत् तथा परमयोषनेककथापि तस्य सम्भविः स्रवूणां दुःखाय जातिवर्धः
अतएव रात्रिं चन्द्रत्वारीयोद्युज्यते तेनात्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिणेन
कङ्करीः ॥ १९ ॥

अतर्क्यं कृतपातस्य पयसौव पराभवे ।

तद्विपक्षजनस्याभूत् इति चिन्तामयोज्वरः ॥२०॥

वर्तमानो वयस्यन्ते प्रज्ञादृग्ध भूपतिः ।

ज्येष्ठे निजमुते लक्ष्मौमाधातुं मतिमादधे ॥२१॥

अतर्क्यं इति । तद्विपक्षजनस्य दृग्धजनस्य त्वदि चिन्तामयः कुल-
गन्तव्यं कुल वा स्वातन्त्र्यमित्यादिभावनारूपो ज्वरः सन्तापोऽभूत् विन्मृतस्य
अतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं पयसि जल इव पराभवे धर्मबायां कृतपातस्य कृत-
मजनस्य कः पराभवोऽप्याकं विद्यायते इति अतर्क्योयं पराभवं चिन्तामय-
कोत्थयः यथा कुम्भिकादिभिराच्छ्रवतया अतर्क्यं अप्रकृष्टे पयसि कृतपातस्य
जनस्य ज्वरोभवति तपेत्युपमा ।

पदे मयदानवकौशलात् अतर्क्यं पयस्येन निवेतुमशक्यं अशक्येन निश्चिते
इत्यर्थः पराभवे इव मोमासुपद्मासजननात् साक्षात् मूर्तिमत्पराभवे पयसि
मयतिर्गितसभाधिष्ठितस्य कस्यापि सरसोजले कृतपातस्य पतितस्य तद्विपक्ष-
जनस्य लुधिष्ठिरप्रदुलनस्य दुर्वोधनस्य इति कथमस्य शिवं शशोचानोति
चिन्तामयोऽभूत् मयदानवकौशलेन जले अलक्ष्याया पतितोदुर्वोचनी-
मीमेनोपचक्षितः पराभूतश्चिन्तां प्रापेत्थयः । अथ उत्प्रेक्षायां निमग्नः सप-
मावाचकस्योपमानोत्तरत्वेन तस्य उत्प्रेक्षोपवाचकोत्तरात्त्रियभामावा-
दुत्प्रेक्षोपवाचनपराभवपदस्य प्राङ्निषेधेऽपि न शतिः तेनाथ पूर्वाहं
उत्प्रेक्षाशङ्करः ॥ २० ॥

इत्थं प्रासङ्गिकसूत्रा प्रकृतं प्रस्तोति । वर्तमान इति । अद्यावन्तत्तम्
अन्ते चरमे बाहुके इत्यर्थः वयसि वर्तमानः प्रज्ञया बुद्ध्या पश्यतीति प्रज्ञादृग्ध
सदसद्विषयक इत्यर्थः भूपतिर्दृग्धरसः ज्येष्ठे निजमुते रामे लक्ष्मौ राक्षसक्षीम्
माधातुम् अर्पयितुं रामाय राक्षं दातुमित्यर्थः सतिम् आदधे निश्चयं प्रकारः ।
अस्मिन् पदे रामाय राक्षदाननिश्चयं प्रति अन्ते वयसि वर्तमानस्य प्रज्ञा-
दृक्त्वस्य च हेतुत्वात् पदाश्वेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

पदे अथ पराभूतस्य दुर्वोधनस्यासममानान्तरम् अन्ते वयसि वर्तमानः बुद्धः
अस्मिन् दृग्धचक्षुर्वेदसः सन्त इत्यर्थः भूपतिर्भूतदाहः ज्येष्ठे निजमुते दुर्वोचने

अभिरामं प्रवृत्तापि कुलउयेष्टमपोञ्च तम् ।

पृथुलाभरतं लक्ष्मीर्दुर्व्योधनामियेष सा ॥२२॥

सुधीरसौ बलीद्योगाद्राजा देवनतः श्रियम् ।

धर्मपुत्रे स्थिरां व्याजेर्विना कर्त्तुं मनो दधे ॥२३॥

लक्ष्मीमाधातुं येन केनापि कृत्वादिना युधिष्ठिरादास्तस्य दुर्व्योधनाय संपूर्ण-
राज्यलक्ष्मीं दातुमित्यर्थः नतिम् आदधे निश्चिन्ताय इत्यर्थः ॥२२॥

अभिराममिति । अभिरामं रामं लक्ष्मीकृत्य प्रवृत्तापि गन्तुकामाणि
यानाथ दिक्षितापोत्यर्थः पृथुला मङ्गली सा लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः कुलजितं जीत-
वीर्यं तं रामम् अपोञ्च परित्यज्य दुर्व्योधनं शत्रुभिर्दुःस्वेन योधनीयं भरतं भरत-
नामकं दक्षरपुत्रम् इत्येष अभिललाप । रामं वञ्चयित्वा भरताय राज्यं देव-
मिति कैकयी चिन्तयामासेत्यर्थः । अभिराममिति लक्ष्मीर्भूमिप्रतिपद्वेनय इति
इतिहासादभिव्यक्तिः द्वितीया ।

पक्षे प्रवृत्तापि युधिष्ठिरे कर्तमानाधि सा लक्ष्मीः अभिरामं नृपमुत्तमव्यु-
त्तमव्यात् मनोज्ञं कुलज्येष्ठं तं युधिष्ठिरम् अपोञ्च पृथो मङ्गति लामि रतं
स्वराज्यं सत्यपि अधिकं युधिष्ठिरराज्यं लब्धुमनस्तं दुर्व्योधनम् इत्येष क्रियन्-
त्वात् दुर्व्योधने वर्तितुमभिललापेत्यर्थः अपलादि लक्ष्मीर्भूमि विनं तिष्ठतीति
भावः ॥ २२ ॥

सु इति । सुधीः सुसुद्धिः तथा देवनतः देवेषु प्रगतः धार्मिक इत्यर्थः असौ
राजा दक्षरः बलानां सैन्यानाम् उद्योगात् यवासम्बन्धात् स्थिरां निश्चलां
शत्रुनिग्रहतिष्ठमयोयमित्यर्थः श्रियं राज्यलक्ष्मीं धर्मपुत्रे धर्मप्रधाने पुत्रे रामे
व्याजेः कपटेदिना कर्त्तुं निष्कपटं रामाय राज्यं दातुमित्यर्थः मनो दधे इत्येष ।
अथ रामाच्च राज्यदानं प्रति सुधीरस्य देवमतस्य च हेतुव्यात् पदार्थहेतुकं
कार्यासिद्धमलङ्कारः ।

पक्षे राजा ह्यराष्ट्रो दुर्व्योधनी वा धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे स्थिरां स्थिरतया कर्त-
मानां श्रियं राज्यलक्ष्मीं सुधीरः देवनपुत्रो यः सोमलः सुवल्गुपतनयः हङ्ग-
मिश्रलोदुधोभात् प्रवृत्तात् व्याजेः कर्त्तुं देवमतः पाण्डवकौडिनात् विनाकर्त्तुम्

भरतज्यायसोदोषा दायदजननीतया ।

दूतकेत्या नलस्येव लक्ष्मीमन्यरया हता ॥२४॥

दुःशासनावलेपेन भरतानिष्टकारिणा ।

तस्य लक्ष्मीविपक्षेण कृष्टा कान्ता कचेध्विव ॥२५॥

अपाकर्तुमपद्युतमित्यर्थः मनोदधे निष्क्रियं युधिष्ठिरस्य राज्यपरत्वार्यं
शकुनिना कृतयुतं प्रवर्तयितुं मन्त्रयामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भरतेति । भरतस्य ज्ञायान् व्योरोरामस्य दोषा उज्ज्वला लक्ष्मीः पिता
दास्यमाना राज्यलक्ष्मीः दायदस्य सपितृस्य भरतश्चेत्यर्थः जननी कैकेयीम्
इतया प्राप्तया तदर्थमेव कैकेयीसमोप गतयेत्यर्थः मन्यरया कैकेयीपरिचारि-
कया दूतकेत्या दूतकोट्टया नलस्येव नैपथ्येव हता कृष्टा भरताय दापिता
यथा दूतकेत्या नलस्य लक्ष्मीर्हता तथेत्यर्थः मन्यरा किल रामस्य राज्यलक्ष्मी
कृष्यन्ती कैकेयीमुपसृत्य किमिति शोचन्ती सपत्नीतनयराज्यलक्ष्मी कृष्यन्ती-
त्यादिना प्रतिकूलचिन्तां तां विधाय तद्वारा पूर्वदत्तवरहस्यदानमुक्ताय भरतस्य
राज्यं रामस्य वनगमनञ्च राजानमङ्गीकारयन्ती रामस्य राज्यं जहावेति
रामायणकथा ।

पदे दायदजनेन शान्तिजनेन दुर्योधनादिना नीतया प्रापिज्ञया कारि-
तयेत्यर्थः मन्यरया मन्योमन्यन् विजोद्धनम् उपताप इति यावत् तं हति
दहातीति सा तथा तथा क्षेप्यदयेत्यर्थः यदा मन्यरया वक्रया सकपटित्यर्थः ।
“मन्यरः कोपफलयोर्वाचमन्यान्तयोः पुमान् कृष्ण्यां न ह्योर्मन्दे एषो पक्षोभि-
धेयवत्” इति नेदिनो । दूतकेत्या शकुनिकृतया दूतकोट्टया नलस्येव
निषधाधिपतेरिव भरतज्यायसो भरतकुलजास्य युधिष्ठिरस्य दोषा लक्ष्मीः
राजा हता । दूतकेत्येति कर्तरि कृतौया । समयसाधुपमालङ्कारः ॥२४॥

दुःशासनेति । भरतानिष्टकारिणा भरतस्य स्वपुत्रस्य राजाभासिहृष्यम्
अनिष्टम् दृष्टवन्नासमानमपि पितृमरणादिहेतुत्वात् वस्तुतोऽनिष्टं यदा कति
कोष्ठे रामे दृष्टकारणोचित्यात् तद्वृषम् अनौचित्यं करोतीति तेन दुःशासनावलेपेन
दुःशासको दुःस्पन्नेको योऽपलेपः पतिमेवास्वद्व्यगर्भकेन हेतुना यदा

नैव सभ्या न गुरवो न मितव्रजातिबाह्ववाः ।

तं निवारयितुं शिकुः क्रियमाणं महानयम् ॥२६॥

गुरुभिः कल्पितं सोऽथ वत्सरादाचतुर्दशात् ।

आरक्ष्यकव्रतं धीरः सानुजः प्रत्यपद्यत ॥२७॥

दुर्निन्दितं यच्छासनं मन्त्रवाक्यतत्प्रबोधनं तद्वलेपेन तत्त्वन्वयवैद्यं हेतुना विप-
क्षेय कैकेयोरूपेण प्रत्युक्ता कलां तस्य रामस्य लक्ष्मीः कषेपु कान्तेव कृष्टा
जीता उपमया बलादुदृष्टोतीत्यर्थः ।

पक्षे भरतस्य भरतवैद्यस्य अनिष्टकारिणा विनाशहेतुत्वादशुभकारिणा
विपक्षेय प्रत्युक्ता दुःशासनस्य दुर्व्याधनधातुरवलेपेन कृदमिचितमावत्वात्
अवलम्ब्यद्विभासमेतैर्लक्ष्मीः दुर्व्याधनाजमेनेति शेषः तस्य युधिष्ठिरस्य लक्ष्मीः
साक्षाद्विधायिका कान्ता द्रौपदी कषेपु कैशेपु कृष्टा कैशेपुवाक्यं सभायामा-
नीतीत्यर्थः इवेति वाक्यपूरणे अक्षरार्थे वा कषेप्वेवाक्यवाचीता नतु साम-
वादादिनेत्यर्थः । “अथैव चोपम्ये नियोगे वाक्यपूरणे च” इति नेदिनौ ॥२६॥

नैवेति । क्रियमाणं कैकेया पक्षे दुर्व्याधनेन विधीयमानं तं रामस्य पक्षे
युधिष्ठिरस्य राजाभ्रंशनकर्म महान्तमनयं दुर्नीतिं निवारयितुं सभ्याः सभा-
सदो नैव शिकुः तथा गुरवो वशिष्ठादयः पक्षे द्रौणादयः न शिकुः तथा मित्राणि
सुहृदः ज्ञातव्यः समीक्षाः बान्धवाः आत्मपितृमातृसम्बन्धेन त्रिविधा स्नेहा
बन्धः ते च न शिकुः ॥२६॥

गुरुभिरिति । धीरः सुवृद्धिः स रामः सधानन्तरं गुरुभिर्दशरथेन कैके-
यीशरदानवक्षीकृतैनेत्यर्थः गौरवाद्बहुवचनं कल्पितं निरूपितम् आचतुर्दशात्
वत्सरात् चतुर्दशसंख्यापूरकस्य वत्सरपय्यन्तमभिव्यास्य । अमिविधावाक् ।
आरक्ष्यकाणां अरक्ष्यवासिसुनीनां व्रतं जटावल्कलधारणादिपूर्वकवनवास-
लक्षणं नियमं सानुजः सलक्ष्मणः सन् प्रत्यपद्यत अङ्गीकारः । अवारक्ष्यक-
व्रतप्रतिपक्षिं प्रति गुरुकक्षितत्वस्य धीरत्वस्य च हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्य-
शिक्षकसाधारः ।

पक्षे धीरः स युधिष्ठिरः सानुजः क्षीमादिसहितः सन् गुरुभिर्नीचद्रोहा-
दिभिः कक्षितम् आचतुर्दशवत्सरात् अत्र मर्यादायामाव् चतुर्दशवत्सरात्

सराज्यमैन्द्रेण पदेन तुल्यं
 गुरुप्रियार्थं तृणवद्विहाय ।
 अरण्यवासाय धृतप्रतिज्ञः
 प्रतस्थिवान् सावरजः सदारः ॥ २८ ॥
 अपोदरत्नाभरणं रथेन
 निर्वाण्तमेनं नगराग्निरोद्य ।
 विमोक्तुमशूणि चिरं जनाना-
 मासौघपर्याप्तमिवाचियुग्मम् ॥ २९ ॥

सर्यादौकृत्य द्वादशवत्सरान् येन कुत्रचिदने वासः तत एकं वत्सरम् अघात-
 वासः इति त्रयोदशवत्सरपर्यन्तमित्यर्थः आरण्यं कत्रतं प्रत्यपश्यत ॥ २७ ॥

स इति । स रामः गुरुप्रियार्थं गुरोर्दृष्टदृश्यस्य यत्प्रियं सत्यवादिभिरण्य-
 क्यं तदर्थम् ऐन्द्रेण इन्द्रसम्बन्धिना पदेनाधिरथेन स्वाराज्येनेत्यर्थः तुल्यं
 समानम् । तुल्यार्थं तुल्योपमेयेति कृतोवा । राजा तुल्यवृत्तमिह विहाय
 अक्षेत्रं परित्यज्यत्यर्थः अरण्यवासाय वनवासाय चतुर्दश वत्सरानिति शेषः
 धृतप्रतिज्ञः कृताङ्गीकारः सन् सावरजः अवरजेन कनिष्ठेन सत्पत्नेन सहितः
 तथा सदारः सोतया सहितः सन् प्रतस्थिवान् वनमिति शेषः ।

एवै स युधिष्ठिरः गुरोर्दृष्टेराष्ट्रस्य प्रियार्थं सावरजः भोमादिसहितः सदारः
 द्रोपदोसहितः । शेषं तुल्यम् ॥ २८ ॥

अपोद्वेति । अपोद्वानि त्वात्मानि वत्सामत्मानि येन तं तथा रथेन नगरा-
 द्योध्यायाः एवै हस्तिनायाः निर्वाण्तं निर्गच्छन्तमेनं रामं एवै युधिष्ठिरं
 निरोक्ष्य जनानां पौराणान्चियुग्मम् नयनद्वयं चिरम् अशूणि विमोक्तुं पर्याप्त-
 मतिष्ठमर्थं भाषीद्वि चिरमनुत्वागममाप्तिमर्थं न अभुवेत् तथाचिधं तं दृष्ट्वा
 पौराक्षिरमत्सर्तं कवद्वरित्यर्थः ॥ २९ ॥

राजेन्द्रवेशापगमेऽपि नैनं
 सौभाग्यलक्ष्मीः श्रययाम्बभूव ।
 सुरासुरेः स्वीकृतरत्नराशि-
 स्तथापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ ३० ॥
 स्थितेऽप्युदये पुरि राजवंशे
 ज्यायांसमेनं न जहौ जनौघः ।
 हारोपकण्ठस्थितशङ्करोऽपि
 बाणः किमासोद्भवनस्य पूज्यः ॥ ३१ ॥

राजेन्द्रेति । राजेन्द्रस्य ऋतुवर्तिनः यां वशामुकुटाशतङ्कारस्तस्य अपगमेऽपि
 परिस्थानेऽपि सौभाग्यलक्ष्मीः स्वाभाविकसौन्दर्यशोभा भाविसौभाग्यवृत्तिका
 शोभा वा एनं रामं पक्षे युधित्विनं न श्रययाम्बभूव तस्याज तथाहि सिन्धुः
 समुद्रः सुरासुरेः सुरैरसुरैश्च । नित्यविरोधित्वाभावानैकवद्भावः । स्वीकृतो-
 त्पक्षेतीवहाराशिः कोस्तुभादिरजसमुच्चै यस्य च तथा तथापि रत्नाकर एव
 रत्नानामाकरत्वात् सरल एवेत्यर्थः । अत्र सौभाग्यलक्ष्मीयुक्तावरत्नाकरस्य-
 योर्लक्ष्म्यतिविम्बभावे प्रत्येवसानादृष्टान्तालङ्कारः । “दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां
 प्रतिविम्बमम्” इति लक्षणात् ॥ ३० ॥

स्थित इति । उदये उच्यते गुणवतीत्यर्थः राजवंशे राजतनये भारते पक्षे
 दुर्योधने पुरि अयोध्यायां पक्षे हस्तिनायां स्थितेऽपि भूपतया वर्तमाने
 सत्यपि जनौघः पौरसमूहः ज्यायांसं गुणवयसोन्मोष्ठम् एनं रामं पक्षे युधि-
 त्विनं न जहौ न तस्याज कियद्दूरमेनमनुजसामेत्यर्थः न केवलमुदयस्य पौरानु-
 रागजनकं किन्तु उद्येष्टत्वादिना यथार्थाधिकारित्वमपीति भावः दृष्टान्तेन
 द्रष्टव्यं हारोपकण्ठे पुरधारसमीपे स्थितः शङ्करः शिवो यस्य सतथा तादृशोऽपि
 बाणोवाणासुरः किं भुवनस्य देवादि-जोष-उन्मथ पूज्यो भाव्य बाणोऽपि अपि
 तु नैव असुरत्वादिति भावः दृष्टान्तालङ्कारः । अत्र रामायणपक्षे तदानी-